

Паланкова організація Запорозьких Вольностей.

§ 1.

„Различный темпъ и направленіе развитія экономической жизни даетъ перевѣсъ однимъ государствамъ и націямъ надъ другими“, каже видатний знавець стратегії. „Этотъ перевѣсъ находитъ себѣ самое различное выраженіе: въ видѣ расширенія экономической дѣятельности, накопленія матеріальныхъ запасовъ, большаго прироста населенія, лучшаго технического оборудованія территоріи, возможности содержать большую и лучше снабженную вооруженную силу, организаціи болѣе сильной центральной власти и единства государства... Этотъ перевѣсъ получаетъ выраженіе въ процессѣ историческаго наступленія тѣхъ группировокъ, кои постепенно завоевываютъ будущее, и въ исторической оборонѣ другихъ, которыя вынуждены защищать занимаемое ими положеніе при становящемся все болѣе невыгодномъ соотношеніи силъ“¹⁾.

Це цілкомъ справдилося на Запоріжжі взагалі й Вольностяхъ Запорозьких зокрема.

Від чорноморських берегів аж до тихих вод Омельника й Самари, від далекої Берди мало не до бурхливого Дністра там і сям у різних місцях манячили незграбні „фігури“, що виблискували инколи зірницями в чорні південні ночі, на високих могилах соколиним оком дививсь у далечінь то зажурений, то без тям веселий запорожець, а з далекого Лиману, десь від закинутого на краю світа кримського ромбу тяглися взимку довгі, безладні татарські орди, з-за Дністра влітку перекочовували ногайці з своїми отарами, на Берді билися дончаки за рибу, з Гетьманщини сунули хитрі „малоросійські“ старшини, а з-поза Чорного Лісу визирав польський панський кунтуші власник його нахвалявся нагаєм. Через чубаті голові запорозців ладні вони були кинутись один на одного й стерти на своєму шляху таємничу й таку незручну їм військову запорозьку вольницю. Отож, коли Запоріжжя не хтіло занепасти й почувало в собі стільки сил, щоб жити для себе, для тієї мілітарної класи, що порядкувала в неоглядно-величніх і незмірно багатих степах, воно мусіло, якщо не переважати сусід, то пильнувати такого співвідношення сил, щоб можна було втриматися на життєвій поверхні. Воно

¹⁾ Свѣчинъ. Стратегія, 37.

силкувалося нагромадити матеріальні запаси, збільшити людність, удосконалити військове встаткування на своїй території, утримувати озброєну силу, зорганізувати центральну й місцеву владу, щоб командна класа—отаманія й „старики“ — безпечно пробувала на поставленій барикаді.

Та самої Січи, отого скелястого військового гнізда, замало було для оборони. Сама Січ, як бар'єр, оберталася-б у фікцію. Коли отаманія нікого не пускала панувати в Вольностях, хотіла на свою тільки користь визискувати природні водні й земні багатства, їй неодмінно треба було підсилити себе, збільшивши резерви живої й мертвої військової сили та віялом розкинувши ту силу навкруги по різних фобургах. Нехай які примітивно-наївні були вони, нехай з технічного погляду встатковано їх було мало не по-дитячому, але й ворожі сили не переважали козацтво технікою та різними військовими вдосконаленнями. Протягом довшого часу мов справжні твердині стояли запорозькі фобурги-містечка й занепали допіру тоді, як сусідні держави дістали перевагу над Січчю та й сама вона перейшла на інші шаблі, переродилася в новий економічно-правний організм, де відношення внутрішніх сил склалося на новий, більше-менше до 1734 р., спосіб. Тоді й містечка поперереорганізовувалися на новий кшталт, дарма що зовнішній їхній вигляд змінився неначе-б мало: у них ще вешталась запорозці, але вже не гриміли постріли, не бряжчали шаблі, чути було, як риплять торговельні терези, ніби руками махали вітряки та брязкали гроші.

Фобург-містечко, обороняючи підступи до Січи, терпіло захожих людей. Поруч суворого запорозця можна було побачити дрібного крамаря, селянина, жінку. Всі вони перебували під військовим правом. Навіть тоді, коли померхли військові фарби, в містечках лишався вплив воячини, тим більш, що сторонній фобургові люд то надходив, то відходив і завсіди пристосовувався до військових вимог; отже запорозькі міста, природня річ, не могли розвинутися в міські сталі громадські організації.

Кількість фобургів для Січи, як фортів при фортеці, не могла бути велика. Тому Запоріжжя знало лиш кілька містечок не тільки в XVII, ба й у другій половині XVIII стол.

З-поміж запорозьких містечок перше місце належало Кодакові. Кодак віддавна відігравав ролю чималого запорозького фобурга. Володіння Кодаком означало володіння ключами до Січи. Не дарма Кодак муляв запорозцям очі, поки перебував у польських руках. Богдан Хмельницький надавав йому великого значіння й посилав туди „для збереганья казаков по 400 чел.“ та р. 1654 від московського царя вимагав окремої платні для Кодацької залоги¹⁾. Р. 1677 Самойлович писав цареві: „Кодак — под обороною Войска Запорожского и заведает тем городом Сирко и для обереганья (його) посылаются из Запорог в Кодак

¹⁾ Маркевичъ, Исторія Малороссіи, III, 138.

людей¹⁾. Кодак було укріплено. Насипано було там чималі вали, а на їх поставлено гармати. Добре вимуштруване російське військо царя Петра I покдало чимало праці, аж поки спромоглося зломити озброєний опір кодацьких запорозців²⁾. Згодом, коли Кодак дуже підупав, у ньому лишалася берегова сторожа з запорозьких лоцманів³⁾, а від р. 1736 стояло російське військо, тут для нього змуровано було військові хлібні гамазеї, то-що⁴⁾.

В фобургу Переволочні теж була запорозька фортеця з залогою близько 600 чол.; вони на своїх валах уперто, але нещасливо билися з росіянами⁵⁾, окрім залогі перебувало тут до 2.000 д. иншого люду⁶⁾.

В фобургу Мишурин Ріг у XVIII стол. „на самомъ верху имѣется нарочитая земляная крѣпость“, що її наприкінці століття мусіла обороняти тамтешня людність⁷⁾.

Микитин Ріг вже за Хмельницького Богдана обороняла залага з 300 чол. козаків, не рахуючи околичної людности.

За дужий січовий фобург було й містечко Самар, „старожитне місто“, де стояла кам'яна фортеця, прихована під тихими мурами козацького монастиря⁸⁾.

Таке саме було містечко Кам'яний Затон, що його р. 1711 разом з Самар'ю знищив Скоропадський з росіянами⁹⁾.

Значіння фобургів мали, як переказують невиразні й документально не доведені запорозькі оповідання, міст. Романково або Романківський курган¹⁰⁾, і нарешті, міст. Половиця.

Бувши фобургами, запорозькі містечка, за загальним правилом, не вражали своїми розмірами. Дані досить пізнього часу подають за р. 1767 для Старого Кодака 50 дворів і 32 бездвірні хати, людности 1015 д. об. ст.; для Нов. Кодака р. 1774 — 132, насправді-ж до 200 хат¹¹⁾; для Самарчика р. 1767 — 255 дворів з 2267 д. об. ст. людности, для Кам'янця — 50 дворів й 630 д. об. ст., для Романкова — 60 дворів, 2 бездвірні хати й 870 д. об. ст.¹²⁾, для Половиці в 70 р.р. XVIII стол. 125 хат, для Новоселиці — 280 дворів¹³⁾. А втім, треба визнати, що зазначені містечка для свого часу кількістю людности були справжніми містами і могли що-до своєї чисельности посперечатися з багатьма містечками Гетьманщини, Правобережжя й Росії. Характерне для запорозьких міст велике число козаків. Присутність кількох сот чоловіка озброєного люду треба пояснювати двома причинами. Перша лежала

¹⁾ Акты Южной и Западной России, XIII, 188.

²⁾ Маркевичъ, оп. с., IV, 298.

³⁾ Эварницкій, Исторія зап. козаковъ, I, 318.

⁴⁾ Историч. обзоръ правосл. христ. церкви въ Екатеринославской епархіи, 44.

⁵⁾ Костомаровъ, Собр. соч., VI, 677.

⁶⁾ Эварницкій, оп. с., I, 131.

⁷⁾ Зуевъ, Пугешественныя записки, 244.

⁸⁾ Dubiecki, Kudak, 21, 114.

⁹⁾ Эварницкій, Вольности, 147.

¹⁰⁾ Dubiecki, оп. с., 41.

¹¹⁾ Матеріалы для историко-статист. описанія Екатеринослав. епархіи, I, 72, 29.

¹²⁾ Историч. обзоръ правосл. христ. церкви въ Екатер. еп., 70.

¹³⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. еп., I, 308.

в самій природі містечка, як січового фобурга. Другу з'ясовує абсолютне перелюднення Січи: січовий острів міг вмістити якихось 8000 вояків, тимчасом як насправжки було їх по-над 20 тис. Лишки людности мали собі притулок у військових містечках¹⁾.

Але фобурги й собі розросталися і тоді не могли вже вмістити всього надісланого з Січи козацтва. На цьому ґрунті містечка відбруньковувалися: так, від Старого Кодака відбрунькувався Новий Кодак, від Новоселиці відбрунькувалася Половиця²⁾. Відбруньковування в становищі речей по суті нічого не змінювало, бо відбруньковане містечко зберегало свій військовий тип і тонус, які були в нього перед відокремленням од переднішої клітини. Воно було нове тільки хронологічною стороною.

Запорозьке місто-фобург відрізнялося від Січи. Але коли говоримо про Січ, то маємо на увазі тільки ту її частину, яку залюднювало саме козацтво з своїми 38 куренями. Коли-ж звернутися до іншої частини Січи, т. зв. Гасан-Баші, то різниця між фобургом і Січчю стирається. Гасан-Баша це була торговельна частина запорозької столиці. Вона являла собою осібне містечко, де одбувався торг, провадилися різні торговельні операції та промисли, де пліч-о-пліч з заїжджим крамарем відважував на військових терезах надбаний чи проданий крам купець з шаблею при боці, цідив горілку чубатий, з пістолем за пасом продавець, а біля них турецькі, польські, російські й інші представники епохи торговельного капіталізму складали оборудки, звязувалися зобов'язаннями й іншими умовами. Гармидер і галас не заважали козацьким урядовцям пильнувати „порядку“. „Порядок“ отой диктувала січова паланка. Запроваджений у суто-військовій частині столичного міста уклад продовжувався, протягувався і до Гасан-Баші. Саме цим продовженням Січи і нестійкістю людности, нетривкою популяційбельністю й треба пояснювати те, що право Гасан-башівської людности жадні декларації не визначували. Це було зайве і недоцільне. На віщо-б, справді, такі декларації знадобилися? На січовиків, хоч-би що вони робили, скрізь і завсіди ширилося тільки *jus militare* столиці. Людність не-козацька лиш тимчасово перебувала в Гасан-Баші; для непевного люду, збираного війська, різноплемінного та різномовного, витворювати норми, що регулюють довгочасні стосунки, не маючи певности, чи прибудуть знов коли-небудь оці люди, не було рації. Адже-ж вони приїздили до січовиків, до особливого постійного згромадження людей. Вони, оті чужинці, отже, мали пристосовуватися до

¹⁾ В одній справі р. 1767 говориться, що „за умножением в Сечи войска и за теснотою в куренях“ наказано було козакам незамайвського куреня „от'ехат разстоянием от Сечи з одну версту... в уроч. Холовку, где и прочих куреней козаки также ходятца“ (Терновській, Къ исторіи запорож. края, 23).

²⁾ Пор. Стороженко, Укр. оповідання, II, 117. Так само від м. Покровського відбрунькувалася слоб. Самарчик і Воронівка; про це див. Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. еп., I, 58, 435.

укладу козаків, а не навпаки. Значить, питання про таку чи іншу конституцію Гасан-Баші по-просту не ставили. За аналогією всяке продовження Січи конструювалося таким самим способом. Тому і в фобургах – запорозьких містечках – не відчували, принаймні довший час не відчували, потреби в особливих деклараціях та хартіях. Фактичне становище речей було достатнє, щоб виправдати вояцький режим у містечках. Чим мало бути зацікавлене січове начальство? Переважно тим, щоб військовими інтересами не нехтувано, щоб військова сила Запоріжжя не зменшувалася, щоб військова (тої отаманії) юрисдикція не зазнавала ущербку. А це неодмінно було-б сталося, коли-б містечка послуговувалися уособленими, виключно своїми, законами, жили за ними, то-що. З другого боку, військові інтереси Січи все-ж могли-б бути загрожені, коли-б певні групи січовиків у містечках мали свій постійний доміцилій, відірвалися-б від Січи (хоч номінально вони й уважалися-б у кадрах війська), а залежали-б від містечкового уряду. Цього, що правда, не бувало. Хоч-би як довго січовик жив у містечку, він не міг бути незалежний від Січи. Кожної хвилини січове начальство могло відкликати козака з містечка, не вважаючи на будь-які його „відмовки“. І справді, коли р. 1709 знадобилися козаки, щоб обороняти Січ, вони, здобувши відповідного наказу, одразу покидали свої торги й промисли та й повернули до Січи. Тимчасові гості в фобургу-містечку, січовики, перебуваючи під військовим присудом, не могли допоминатися того, щоб містечка політичною стороною спромоглися відігравати самостійну ролю. Запорозькі містечка не мали своєї питомої політичної фізіономії. Вони світили відображенням світлом Січи. Інакше не могло статися. Адже-ж, коли-б навіть припустити наявність осібних за містечками формальних прав, вони незугарні були перебути власними силами. Принаймні оборону вони на себе ніколи не могли взяти, як не могла оборонити не тільки Запоріжжя й Січи, а навіть саму себе й Гасан-Баша. Отже права належали Січі, містечка знали тільки обов'язки. Що містечка-фобурги не знали іншого стану як військовий, видно, напр., з того, що Микитин Ріг за Хмельницького Богдана перебував під командою полковника Гулака. Або підчас Шведчини людністю Переволочни управляв запорозький полковник Зинець¹⁾. Після сказаного стає ясна політика російського уряду, який, щоб зломити значіння Січи та її фобургних містечок, вже віддавна, від року 1648 засновував городки вздовж Дніпра. Згідно з § 20 Коломацьких пунктів, проти Кодака, на р. Самарі, Орелі, Берестовій і Орчику мали побудуватися „городки“, а Гетьманщина зобов'язувалася дати для них відповідну кількість людности²⁾. І навпаки. Коли зазначені „городки“ з'явилися, а значіння їхне урахували запорозці, то в конституції 1710 р. запорозцям довелося пи-

¹⁾ Эварницкій, Ист. запорож. коз. I, 132.

²⁾ Величко, Лѣтопись, III, 50.

сати не тільки про знесення „городків“ і московських фортець, а й про заборону на майбутнє „городков фундовати а ні слобод осажувати“¹⁾. Січовики думали оборонити свою державу своїми грудьми, відважно підставивши їх під удари в побудованих перед Січчю фобургах-містечках.

Містечковий устрій Вольностей зв'язувався з пануванням військово-січового права, отже прибиравсь він у військові шати. Зразок однобічного панування зустрічавсь за давніх часів, коли, до певної міри, обмальовано було той устрій у ст. Кодакові чи ст. Самарі. Опис містечка подано від епохи польського панування в люстраціях королівщин. Людність містечок ділилася на січовиків і „подчиненныхъ войску“. Ці останні звалися инакше поспільством і об'єднувалися в громаду міста²⁾. Вважаючи на військові потреби й систему, як розташовано було січовиків, міська людність поділялася на сотні. Про це довідуємося з наказу озівської губерніяльної канцелярії 1777 р. що-до людности Новоселиці й фобурга Самарі³⁾. На чолі сотень стояли сотники чи сотські. В XVI стол. трапляються сотники й сотні виключно як військовий уряд та така сама організація озброєних сил. Відомі сотники чи сотські в козачих полках, осаджених близько Новосербії⁴⁾. Проте відомі сотники і в Запорозьких Вольностях, напр., у Жовтому правив сотський на прізвище Лях⁵⁾.

З матеріалів, що стосуються до Жовтого, видно, що під сотником перебували десятники-начальники поселських десятків. Року 1770 „громада самарская в Січи... жаловалася, что за употреблением их к козовице куреними отаманами на ставки своих десятков людей укусить по 50 копиц сена они не зможут“⁶⁾. Десятковий поділ і саме поняття „десяток“ з „производными“ виник через те, що січові козаки жили поміж містечковою людністю. Хати, де жили січовики, в містечках звалися десятковими. В залежності від того, якому куреневі належали ті хати, так вони й звалися, напр., хата десятка куреня ведмедівського — в р. 1771, хата куреня переяславського — в р. 1772, двір титарівського десятка — в р. 1772, двір десятка чи куреня полтавського — в р. 1770 й т. д. Козаки були розташовані по десятках, що до них їх і було приписано. Приписавшись до одного куреня, одночасно невільно було перебувати в складі другого десятка. Приписка до січового десятка тяглася, здається, доти, аж поки економічно козак мав силу відправляти свою службу. В противному разі десяткове начальство могло „виписати“ козака й пересунути його до числа „подданных десятка“ з тим, щоб він нарівні з „поспільством“ одбував був усякі „подати и повинности, до

¹⁾ Маркевичъ, ор. с., IV, 325.

²⁾ Пор. Мат. для ист.-стат. описанія Екатер. еп., I, 217.

³⁾ Самарській Екатерин. епархії Пустынно-Никол. монастырь, 119.

⁴⁾ Пор. Сенатській Архивъ, IX, 168, 179—180.

⁵⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатерин. губ., I, 243.

⁶⁾ Новицкій, Матеріали для исторіи запорож. козаковъ, 45; Лѣтопись Екатерин. ученой архивной Комиссії, V, 45.

посполства надлежащие". А втім, могло трапитися й так, що геть убогий козак усе-ж лишавсь у козакому стані, хоч і вибував з десятка. Перед нами справа р. 1771, заадресована до самарського полковника. Канівський козак Каракой у с. Бригадирівці „в хаті десятку куреня ведмедивского находилась". Одружившись, він вийшов „з десяtkовой куреня ведмедивского хати". Дуже вбогий, він не міг одправляти військової служби, що її одбували одружені козаки. Тоді Каракой почав прохати Січ, щоб його не відлучати від козацтва й лишити „в реестри козаков женатих для совмисного з тестем козачей служби отправления"; на це січове начальство погодилося¹⁾. З другого боку, можна було вийти з посполитих десятка та й вступити до козачого десятка. Так, р. 1772 новокодацький переяславського десятка житель А. Скетенко заявив у Січі про своє бажання „о исключении с посполитого куриного переяславского десятка" й про внесення його до числа козаків. Взявши на увагу „военное время" й „у козаках надобность", Січ згодилася на Скетенкове прохання й наказала кодацькому полковникові, нехай зарахує Скетенка в козаки, виключивши його з числа посполства²⁾.

Десяткова система в справі панування січового козацтва (в особі його отаманії) впроваджувала великий порядок. Січовий курінь від себе на місцях мав виділи чи десятки, що їм підлягали ті посполиті, які жили в межах даного десятка. Отаман десятка, инакше десятник або, як в одній справі він зветься, „отаман куренний", давав наряд чинам десятка. Постійної, одної якоїсь служби тут, само собою, не могло бути. Одбуваючи сьогодні один наряд, чин десятка завтра міг потрапити на цілком нову службу. Вважаючи на це, військова справа могла зазнати шкоди. В таких випадках ставили питання про те, щоб звільнити козака з десятка. Коли козака полтавського десятка У. Сову, що служив на кодацькому перевозі за перевізника, отаман „во всякие куренние надобности употреблял" і через це перевіз міг позбутися досвідченого перевізника, то перевізний шафар Козинець підніс перед Кошем питання, чи не годилось-би виключити Сову з полтавського десятка, „только смотрил-бы он единственно со всяким прилежанием войскових кодацких паромов"³⁾.

Як видно з однієї справи, на десятки ділилася і не козача частина містечкової людности. В додаток до сказаного можна одзначити поділ самарського посполства й навіть „подданных" самарського монастиря, що з нього йшли накази наробити прядива (на чернецький одяг), поділивши роботу між десятками селян⁴⁾. Очевидячки, це десятки иншого роду. Через те, що людність містечок складалася

¹⁾ Запорозький Архів, № 104, арк. 102; пор. арк. 103—106.

²⁾ Іб., арк. 148; пор. № 152, арк. 20.

³⁾ Іб., арк. 60.

⁴⁾ Самарській Екатер. епархії Пустынно-Николаев. мон., 116.

з двох груп, до того-ж одна з них — поспільство все більше осідала в фобургах, набувала собі твердого доміцилія, тимчасом як січовики, навпаки, були його позбавлені, повстала потреба для осілої людности завести й постійного отамана. В XVIII стол. й зустрічається такий. З однієї справи 1763 р. довідуємося, що в містечках були такі подвійні отамани, окремі для козаків і иншого люду¹⁾. В Кодаку р. 1765 так само згадуються окремо отаман козачий і отаман посполитий або громадський²⁾. Обидва, як довів А. Стороженко, й були не инше що, як начальники над десятками³⁾.

Отаманів, як того вимагала військова регула, не вибирали, а — випадок з волоськими отаманами переконує в тому — призначали їх з Коша „до дальшого впредь разсмотрения“. Зацікавлений у тому, щоб підтримати диктатуру спочатку козацтва, а згодом отаманії та „стариків“, Кіш не давав отаманам волі, а сам бравсь ними керувати. Тим-то отаманам надсилано з Коша „высокоповелительный ордер“ — інструкцію. В ордері наказувано, щоб десятник чи отаман не важивсь людности „изобиждений делать, а обходительно жил, не чинил ни малейших сор и раздоров..., виновних изисковал, на взятки отнюдь не ластился, не допускал никого до опустошения рубкою буераков“, дозволяючи „одною лежю довольствоваться“. Окрім того, в цій немудрій інструкції є ще загад людности, щоб вона „от каждой семьи в год дала по одной коробки какой-то пашни“⁴⁾. Ордер, отож, накреслював не дуже велику компетенцію отаманів. Вона зводилась до підтримання в містечку внутрішнього спокою, охорони військових лісів, попереджувала людність, що отамани можуть допуститися лихих учинків; цим учинкам десятки повинні були запобігати, роблячи розмірно невеличкі натуральні внески. Позитивних точок в ордері-інструкції не бачимо. В перекладі на практичну мову це визначало, що компетенція десяткових отаманів могла розгорнутися до безмежности. Не дурно-ж отамани доглядали „за порядком и благочинием“ у містечках⁵⁾, як можна бачити з однієї справи р. 1763, давали наряди на підводи, то-що, „безпашпортних пересматривали и отсилали таковых“ до відповідного начальства⁶⁾ й т. д.

За помічника отаманові був десятковий чаус, що його — досить розглянути справу від 14 квітня 1770 р. — брав собі в помічники сам отаман⁷⁾. Скільки могло бути в містечку десяткових чаусів і які ближчі були їхні функції, лишається невідомим. Канцелярську-ж роботу робив писар.

¹⁾ Лѣтоп. Екатериносл. Ученой Архивн. Комиссии, IV, 47.

²⁾ Труды XIII археолог. съѣзда, II, 190—191.

³⁾ Кіев. Старина, 1897, I, 134.

⁴⁾ Запор. Архив, № 152, арк. 43.

⁵⁾ Эварницкій, Ист. запорож. коз., I, 234.

⁶⁾ Лѣт. Екатер. Уч. Архив. Ком., V, 65; Мат. для ист.-стат. опис. Екатериносл. епарх., I, 191.

⁷⁾ Зап. Архив, № 104, арк. 34 і 43.

§ 2.

Містечок фобургного типу вистачало для оборони Січи. Об такий бар'єр могли розбитися татарські орди, що військово-технічною стороною стояли нижче за запорозців і не знали системи облог. Наскок, проведений на широкому фронті, давав татарським їздцям більш, ніж могла дати довга й нудна облога. Бойова слава без воєнної здобичи не була надто приваблива. Отож татари воліли були загнати, відтягти січовиків у їхні фобурги, щоб дістати спромогу вільно порядкувати по запорозьких степах і безборонно походом ходити крізь них на Московію чи там Польщу. Прикувавши козаків до фобургів і зробивши їх обсерваторами своїх маршів, татари мали розв'язаними руки й пильнували одного: щоб, коли повертатимуться вони після походу, січовики не вдарили ззаду та й не відібрали награваного. Лінія нечисленних фобургів сприяла й тому, що підчас „миру й дружби“ татари могли вільно переганяти отари овець у степах, за номінальних господарів яких були січовики. Коли зустрічалися чабани татарські або ногайські з запорозцями й не могли розминутися, зчинялися окремі сутички з побитими й пораненими. В противному разі мирно йшли собі кожен куди йому було треба. І знову наставав спокій та тиша.

Грізніше становище було з півночі. Московський, а згодом російський уряд поволі, але невпинно пробивавсь до Чорного моря. Від часів царя Петра I він де-далі все більш схиляється до думки, щоб постійно обороняти свої південні кордони, що їх не обороняли (та за допомогою самої Січи з її фобургами й не могли оборонити) запорозці. Шведчина відкинула останніх у табір отверто ворожих Росії сил. Отже перед російським урядом тим настійніш обмальовується завдання власними силами захистити кордони. Воно й реалізується в вигляді побудування т. зв. ліній. В 30-х рр. XVIII ст. виникає дуга фортець-шанців від сьогочасного Верхньо-Дніпровського через Зміїв десь на схід від Ізюма, далі вона опускається на південь, тягнеться від Олександрівського в напрямку на Маріупіль і з'єднує Дністро з Дніпром¹⁾. Цей рух, що його в інтересах московського купця здійснював російський салдат, для Січи був незмірно небезпечніший, ніж татарські війни. Росія тиснула Запоріжжя і з півночі і з сходу: разом з батальйонами війська розташовувався у своїх шатрах та нехитрих житлах російський купець, діловито оглядав степи царський урядовець і дідич. Вони вважали запорозькі степи за відвойовану в татар країну, де намірялися господарювати, не терплячи біля себе інших господарів. Запорозці кидалися на всі боки, ратуючи свої степи. Часом покликувалися вони на неіснуючі писані доводи. Наївно виглядали їхні претенсії довести на підставі „копій“ з „загублених“ документів і „пропавших грамот“ формальні права на землі. Чого можна було допнутися таким способом? Коли-б царський

¹⁾ Подробиці в „Очеркахъ по исторіи рус. культуры“ Мілюкова, I, 60, 63—64.

уряд визнав був претенсії січової старшини за слушні, він покрив-би „копії“ наказом „царської величності“. В противному разі йому довелось-б показати свої документи на запорозькі землі й, т. ч., уступити бодай у частині січовим домаганням, що на їх, проте, було-б дано такий самий наказ царської величності. Подача од січової старшини документальних даних зводилася, отже, навсправжки, до відшукання повноцінних документів. Царський уряд не забороняв шукати прав: одне, — що шукання ці ні до чого не зобов'язували, друге, — що наставляв час, який працював не на користь запорозцям¹⁾. Поки тяглися пересправи, провадилося листування, відшукувано й роблено документи, Січ могла бачити, як то тут, то там у її Вольності вдиралися поміщики з сусідніх провінцій і загарбували козацьку територію. „Отъ сосѣднихъ войсковымъ землямъ помѣщиковъ и начальниковъ“ робилися шкоди²⁾. Січ мала перед собою не тільки уряд, ба й окремих осіб, що недвозначно виявляли свої наміри що-до степів. Ні уряд, ні окремі провінції, ні поміщики не зважали на одинокий правний титул, що був у запорозців на землю, — на давнісне володіння. Кожний з козацьких суперників тягнув у свій бік, не вважаючи на те, що 30 квітня р. 1746 за запорозцями й визнавалось володіння територією „отъ Днѣпра р. Самарою, Волчьими Водами, Бердою, Калчикомъ и Калміусомъ и прочими впадающими въ нихъ рѣчками и надлежащими къ тѣмъ рѣкамъ косами и балками и всякими угоды по прежнюю 1714 г. границу“³⁾. Але сенатський указ звучав не зовсім певно: в ньому швидше говорилося про користання річками та вгіддями, ніж про володіння землями „по прежнюю границу“. Справді, коли визнавано за запорозцями права володіти територією по межі 1714 р., то зовсім незрозуміло, за яким правом порядкував запорозькими землями царський уряд, що спокійно віддавав ділянки Вольностей то під фортеці, як от Лизавет, то під молдавські та інші полки, то під оселення сербського наброду, то-що. Уряд безтурботно ставивсь до не аби-яких непорозумінь, що повставали на ґрунті володіння, поміж запорозцями й усякими вільними та невольними приходнями на їхній, споконвіку козацький край⁴⁾, і раз-у-раз виступав у шляхетній ролі миротворця, тим самим забираючи собі право порядкувати запорозькою територією.

¹⁾ Про боротьбу запорозців за свої землі перед російським урядом див. Запорозький Архів, № 8, арк. 5—10 й 37—38 від 4/V 1755, № 58, арк. 89 від 12/VII 1755, № 52, арк. 40 й 43—44 від 3/IV 1759, № 48, арк. 8—15 й 150—152 та 245 від 4/IX 1765—1766, № 69, арк. 45—47 від 1/IV 1775. Про непорозуміння з сусідніми провінціями — там-же, № 8, арк. 30, № 106, арк. 53, № 119, арк. 23 й 29, № 159, арк. 3, 9, 20, 50—51 й інші. Див. також Київ. Стар. 1882, XII, 610. Вичерплива чудова розвідка про боротьбу запорозців за свої землі належить проф. Полонській-Василенковій, Зап. І Від. Укр. Акад. Наук, IX, 278—331.

²⁾ Эварницкій, Вольности запорож. козаковъ, 336.

³⁾ Полное Собр. Зак., XII, № 9282.

⁴⁾ Пор. Эварницкій, Источники для ист. запорож. коз., II, 1882—1980, 2005—2071 Скальковскій, Хронологич. обзоръніе, I, 118 й ин.

Вдирання в запорозькі землі почалося давно. Відносити його до половини XVIII ст., як то звичайно роблять, не можна. Навсправжки таке явище спостерегаємо ще в XVII віці. У XVII в. вдиралася людність Гетьманщини. І тоді запорозці знаходили добрий правний вихід для обставин, що на той час утворилися в Вольностях. Вони згодилися на вдирання під виглядом і умовою здачі земель за гроші для експлоатації. Оренда чи концесія, що на неї приставала Січ, дозволяла навіть довготермінове користання запорозькими степами, право верховенства над якими, т. ч., лишалося за Запоріжжям. З подібною концесією зустрічаємось саме наприкінці XVII стол. Салітряники з Гетьманщини самовільно з'явилися на Самар і „там майдани свої завели“. Своім звичаєм, запорозці почали були вигонити їх, але потім змиловившись, наказали давати на Січ по 100 зол. від казана, уділяти січовикам трунків та харчи, то-що ¹⁾. У самий розпал боротьби за землю Січ не від того була, щоб припустити аналогічну практику і в половині XVIII в. Вона ладна була визнати односторонні захоплення од російських урядовців і поміщиків запорозьких земель, аби-б тільки зайди визнали над собою верховенство Січі. Відомі випадки, коли поміщики-росіяни, щоб лишитися при своїх самоправно заведених маєтностях, приймали підданство Січі, не вважаючи навіть на те, що „состояли в офицерском званні“. Такі пани скромно вдавалися до січового начальства з відповідними заявами і Січ ішла їм назустріч та лишала недоторканими їхні маєтки. Брак дозволу й визнання верховенства Січі мали дуже погані наслідки. Коли, напр., на початку 60-х р.р. XVIII стол. в районі Буггардової паланки з'явилися російські осаді: Лисі Гори та Піщаний Брід, росіян, котрі не визнавали ірегіум'а Січі, запорозці порозганяли, а осаді їхні спалили ²⁾. Те саме трапилося з осадями китайгородчан по р. Орелі ³⁾. При цьому виявлювано своєрідну пошану до права поселенців: як видно з справи 1751 р., перед тим, як знищити їхні оселі, приходнів попереджувано ⁴⁾. Але важко сказати, чи завсіди виявлювано таку галантність до самовільних поселенців.

Зате можна зовсім виразно констатувати, що запорозький інтегритет не раз порушувано. Напр., р. 1736, щоб оселити ланд-міліційні полки, в запорозців відібрано зразу 1200 вер. й згодом ще 725 вер. території; р. 1764 с. с. Курилівка й Петрівка відійшли до Катерининської провінції р. 1773 за Сенатським наказом оселено полтавців по р. Самарі й т. д. ⁵⁾. Р. 1772 Кіш протестував, що „поселяне Екатеринбургской провинции, оставя свои собственные за украинскою линиею земли и поселения, начали самоправно сами собою в земли Войска Запорожского влазить и, расселиваясь на оных жилищах, знатнейшие места на свои хутори, слободки и села занимать и тем, кроме утеснения

¹⁾ Эварницкий, Источники, I, 872.

²⁾ Запор. Архів, № 108, арк. 13.

³⁾ Ibid. № 32 арк. 2—3.

⁴⁾ Ibid. № 48, арк. 278.

⁵⁾ Миллеръ, Историч. сочиненія, 53—54.

здешних подчиненних, всякие войсковые угодия пустошить“¹⁾). Гетьманський уряд теж порушував інтегритет. Напр., 1744 р. уряд Гетьманщини дозволив козакові миргородського полку Д. Звенигородському заселювати „заднепровские места при р. Синюхе против польского местечка Тарговицы, где и город зачат строить Архангельский“²⁾). Або р. 1750 кошовий Григорієв доносив, що жителі крилівської й цибульської сотні Миргородського полку „поселение свое имеют в Вольностях Войска Запорожского, так что уже и к запорожским зимовикам весьма приблизились“³⁾). Зрозуміло після сказаного, що міг з'явитися спеціальний наказ Коша, що зберігсь у листі до полковника Гараджі й його помічника С. Романовського: не дозволяти оселюватися в Вольностях „не подчиненных Войску Запорожскому людей“⁴⁾). Запоріжжя боялося — і мало до того серйозні підстави, — щоб фактично, через появу окремих сторонніх війську посіlostів, Вольності не опинилися під впливом чужого права. Адже-ж росіянин-дідич, самовільно заводячи в Вольностях господарство й не будши залежним від Коша, підлягав сторонній Кошеві юрисдикції. Вона, та стороння юрисдикція, непомітно поширювалася на територію Запоріжжя й заливала її. Самій Січі не пощастило цього уникнути.

Фобургів, очевидна річ, було надто мало, щоб вони могли поставити опір подібним впливам. У всякому разі вони були незугарні відстояти інтегритет Запорозької республіки. Російський уряд намагавсь свої кордони й лінію оборони винести якомога вперед, тимчасом як Січ, навпаки, притягувала свої межі до себе. Запорозців меч був менший за російський. Отож доводилося поміркувати над тим іншим не старо-предківським воєнним способом оборонятися. Лінію фобургів належало або збільшити, або підсилити. Січ вибрала останнє.

Підсилювали лінію фобургів насамперед за допомогою т. зв. бекетів, чи то винесених уперед на схід і південь від фобургів укріплених пунктів, де по черезно вартували призначені невеличкі січові залоги. Бекет — пункт, топографічно вдало розміщений, щоб стежити за рухом татар та ногайців. Він існував завжди, як за війни, так і під час миру. Його не можна ототожнювати з бекетами, що висилало козацьке військо під час війни. Бекет цього останнього роду не зв'язувано з твердо встановленими пунктами, а призначувано на те, щоб здобувати відомості про вороже військо та робити розвідки на театрі війни. Інша річ постійний бекет, що правив був за рід форту, отже місця з тією чи іншою військовою людністю, при якій з різних причин і приводів перебували й не-військові. Такий бекет — рід осади, що могла розвинути не аби-як. Такий бекет 1660 р. Макарів Яр, що спочатку складавсь із самих січовиків. Протягом дальших тридцятьох років до бекету

¹⁾ Эварницкій, Вольности, 317, 318, 323.

²⁾ Сенат. Архивъ, VI, 85.

³⁾ Ibid., VIII, 96.

⁴⁾ Эварницкій, Вольности, 313.

підтяглася негуста людність байраків Тертишного та Скалеватого. В останній період існування Січі на місці бекету в Макаровому Ярі зустрічаємо 96 дворів з 450 д. об. ст. людности¹⁾. Бекет Суходол р. 1650 складався із самих січовиків. Вже тоді в околиці його рахували до 200 чол. людности, а в XVIII ст. Суходол — чимале село. Те-ж саме сталося з Дружнівкою²⁾. Бекет лодманів, відомий р. 1671, дав початок с.с. Осокорівці та Степній, р. 1700 — Кам'янці, потім Андріївці й Олексіївці й т. д.³⁾.

На чолі таких постійних бекетів стояли, за військовими правилами, як і в фобургах-містечках, полковники. Бекетний полковник — начальник не тільки бекетної залоги, але й усенької біля бекету людности. Бекетних полковників зустрічаємо при Кам'янці, в Лисій Горі, Городищу під Дніпром. У Голій Пристані, Тарасівському, Білиці, перед Старо-Самарським ретраншементом і взагалі перед т. зв. українською лінією. Бекетний полковник правив у своєму бекеті по лінії суто-військовій і, так-би мовити, інтендантській. Напр., 1773 начальники бекетів збирали відомості про годівлю військових коней в околицях посту, закупівлю фуражу, приставку його, наряди на підводи, то-що⁴⁾. Бекет, розуміється, — не сила. Він тільки перша й рідка лінія степової оборони. Розкинуті далеко один від одного, не маючи багатьох вояків, бекети зовсім не спиняли тих, хто хтів захопити запорозькі степи. Господарча й військова політика спонукали Січ заповнювати свою територію инакшим способом.

Для ранньої доби, що закінчується тим моментом, коли Запоріжжя прийняло російське підданство, Січ мала в своїх степах людність. Думку, буцім запорозькі степи були геть безлюдні, доводиться відкинути. В Вольностях віддавна промишляли різні люди, що так чи инак мусіли мати певні оселища. Уходники, окремі охотники й групи їх з-за Дніпра й з-над Дніпра, чумацькі валки завсіди можна було зустріти в запорозьких степах, де вони то проходили, то на деякий час спинялися, а то й довший час жили. Вся маса таких перехожих або постійних людей мала зачепитися за якісь там бар'єри, десь спинитися, підлататися, відпочити, знайти бодай мінімальний захист і можливу поміч. Але апріорні міркування стоять очевидячки в незгоді з актовим матеріалом. Візьмімо такий факт. Гетьман Виговський, напр., упевняв Москву, буцім на Запоріжжі існував єдиний залюднений пункт — Січ і що в інших навіть потреби не було. Коли Виговський говорив про постійні осілости, то звязував їх виключно з Гетьманщиною, де жили родини січовиків⁴⁾. До поданих слів можна поставитися з недовірою, бо вони виходили з уст запорозького ворога. Може бути, що приятель січовиків сказав-би був инше. А втім, р. 1662 запорозький „надежный благожелатель“

¹⁾ Матер. для ист.-стат. опис. Екатериин. епархii, II, 95.

²⁾ Іб., II, 91, 29.

³⁾ Іб. I, 510, 319; II, 47.

⁴⁾ Эварницкій. Ист. запорож. коз., II, 262.

⁵⁾ Зап. Арх., № 115, арк. 101, 170—171.

Бруховецький писав, що „за порогами никаких городов нет“ й що тільки з Гетьманщини „хлеб добывают и то разве саблею“¹⁾. Бруховецький каже про брак не людности, а міст. Виговський у своєму листі підкреслював нікчемність і дикунство січовиків. Іван Мартинович відзначає їхню майнову незабезпеченість. Отож, у даному разі питання розглядали не історія чи статистика, а політичні розрахунки. Але дехто, не взявши на увагу цього моменту, пішов далі. Навіть для XVIII стол. заперечувано, що Вольності було залюднено. Манштейн, напр., запевняв, ніби „во всей землѣ между Украинаю и Крымомъ“ не було жадної оселі й що Січ навіть „не стоила хорошей деревни“²⁾. На підставі отаких даних у дослідників утворилося уявлення, буцім жадної людности в Вольностях не було. Один із польських істориків гадав, що принаймні до 1735 р. Вольності не мали жадного, окрім, певна річ, Січи, залюдненого пункта³⁾. Аналогічно висловлювався і інший вчений поляк⁴⁾. Архієпископ Гавриїл ішов іще далі, кажучи, неначе-б „до 1751 г. весь край былъ совершенно пустъ и почти необитаемъ“⁵⁾. Новітній дослідник Запоріжжя не взявсь був розв'язувати поставлене питання⁶⁾. Навіть західньо-європейські історики, що мали правдивіше уявлення про Запоріжжя, не могли не приєднатися до таких самих безнадійних думок⁷⁾.

І тимчасом однодушну думку, ніби з Вольностей була пустеля, не можна визнати за слушну. Преп. Теодосій, не спираючись на документальні дані, писав, що вже від 1530 р. відомі постійні осади в Вольностях: Самар, Манастирище, Звонець і ин.⁸⁾. Твердження епіск. Теодосія можна відкинути, бо-ж вони стосуються (коли-б і були зовсім певні) до періоду переддержавного життя Запоріжжя. Інакша річ, коли-б це був кінець XVI ст. Обертаючись до фактів, згадаємо про повстання 1592—1593 рр. на Україні. Після того, як забито повстанського ватажка Косинського, щось із 2000 повстанців із своїми родинами пішли на Низ, бо їм невільно було лишатися на Україні: їх оголосили банітами. Вихід бунтівників легко перевірити за соймовими ухвалами. Справді, р. 1600 емігранти „uniżenie prosili, aby ta banicya, która włożona jest, zniesiona była“⁹⁾. Отож, факт виходу на Вольності до 10 тис. душ об. ст. є безперечний. Другий випадок. Р. 1597 Заборовський бачив на р. Самарі постійних жителів-рибалок. В друге десятиліття XVII в. людність Вольностей далі збільшується. Так, після куруківського миру в степи посунули „виписчики“ з своїми родинами.

¹⁾ Іб., 324—325.

²⁾ Манштейнъ. Записки, 2 0.

³⁾ Głiszczyński, Znaczenie i wewn. życie, 13.

⁴⁾ Czarnowski, Historia kozaków, I, 22.

⁵⁾ Гавриїлъ. Арх. Т. и К., Очеркъ повѣствованія о Новорос. краѣ, 6.

⁶⁾ Пор. Кащенко, Оповідання про Військо Запорозьке, 10.

⁷⁾ Пор. Тоок, Histoire de l'empire de Russie, II, 115.

⁸⁾ Истор. обзоръ православл. христиан. церкви въ Екатеринослав. еп., 29.

⁹⁾ Жерела до історії України-Руси, VIII, 98—99.

Татари, напавши р. 1639 на Вольності, дістали звідти чималий ясир. Навали татар та інші злигодні очевидячки дуже зменшили людність Вольностей, змушували її триматися купи й недалечко від Січи та її фобургів. Через це Виговський та Бруховецький і могли уявляти, буцім людности в Вольностях немає. Та й не самі вони, а, напр., і полковник Пушкар та й інші¹⁾. Розуміється, татари могли налякати цілі осади й змусити людність тікати. Але зминав час і до раз залюднених місцевостів ізнов сунули люди. Не дарма-ж Андрусівський договір казав про запорозьку людність, що жила „по островам и селищам“ або в „оборонах, островах и поселениях“²⁾. Підчас „великого згону“ р. Самар залюднювали виходні з-за Дніпра. Р. 1681 в Вольності прибули на постійне проживання четверо волохів „с их имуществом“³⁾. Врочище Головате в 90 рр. XVII в. залюднило кілька родин, що вийшли з Волини — згодом тут бачимо с. Плахтіївку⁴⁾. Нова партія волиняків р. 1696 заселила Варвину Балку⁵⁾. Наведених даних, здається, досить, щоб довести, що не може бути й мови про абсолютний брак людности в Запорозьких Вольностях. Дехто з попередніх дослідників схилявся був до такої самої думки, дарма що обґрунтовував її инакше, а власне звязуючи з уходами. Так, І. Каманін висловлювався за те, що уходники, що-року працюючи на тих самих місцях, осідали по уходах на завсіди⁶⁾. Або давній історик визнавав, що постійна людність ще перед Хмельниччиною існувала по рр. Орелі й Самарі, „со времени жъ Хмельницкаго и на Каменномъ Затонѣ и въ Кайдакахъ“⁷⁾. У кожному разі від 70-х рр. XVII в. до Вольностей ішов люд з південної Полтавщини і в урочищі Троїцькому уходники заснували слободу Воронівку⁸⁾. Від початку XVIII в. надбуємо нові маси люду, що суне до Вольностей. Р. 1706, напр., оселяється ціла слобода Деріївка⁹⁾. Р. 1720 В. Могилева заселилася „сошедшими с разноместных отдаленных войскового Запорожского повету обивателей“¹⁰⁾. Більше-менше те саме можна сказати й про слободу Вільну, де оселилися виходні з Гетьманщини¹¹⁾ й т. д. Отож доводиться відкинути й другу дату, буцім до 1734 р. в Вольностях не було людности.

Инакша річ, як густо залюднено було Вольності в цей перший період стихійної, нерегульованої колонізації.

¹⁾ А. Ю. и З. Р., XV, 69.

²⁾ Костомаровъ, Собр. соч., VI, 85—85 прим.

³⁾ Эварницкій, Ист. зап. козаковъ, II, 598.

⁴⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатерин. еп., I, 281—282.

⁵⁾ Эварницкій, Вольности, 186.

⁶⁾ Чтенія въ о-вѣ Нестора Лѣтоп., VIII, 84.

⁷⁾ Ригельманъ, Лѣтопис. повѣствованіе, ч. III, 70

⁸⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатерин. еп., I, 206.

⁹⁾ Эварницкій, Запорожье, I, 15.

¹⁰⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. епарх., I, 342.

¹¹⁾ Эварницкій, Источники, II, 1326.

На Боплановій мапі показано тільки 6 залюднених пунктів у Вольностях. Проф. Яворницький з цього приводу питає: „неужели же въ первой половинѣ XVII в. у запорожцевъ только и было 6 поселеній на всемъ протяженіи огромной территоріи ихъ владѣній?“¹⁾ Перевірмо. Як здогадується зазначений дослідник, ще 1546 р. відома с. Звонецька Балка²⁾. Перед 1634 р. відома біля Манастирського острова с. Половиця³⁾, Суха балка й Холодів Яр згадуються ще 1650 р., так само с. Жовтий Яр⁴⁾. До половини XVII ст. існували Самар, Микитин Ріг і Кодак. Отже Бопланову мапу не можна визнати за цілком докладну. Від другої половини XVII ст. можна скласти докладніший список залюднених пунктів. Під р. 1675 трапляється Степний Яр, р. 1665 — сл. Нехвороща⁵⁾, р. 1680 — Шовкова Притока, Тернівка й осаді біля теперішнього В.-Дніпровського, р. 1690 — Кузьмин Яр⁶⁾, Ясеновата й Государів байрак⁷⁾, р. 1696 — Лозовий Яр, Залізна Балка, Кам'яний Яр і Грищенків Проток⁸⁾, а так само Злодійська Балка⁹⁾, р. 1697 — сл. Куцуволівка. Безперечно, oprіч перелічених осад були й інші. На початку XVIII ст. згадуються осаді: Кружилка, Довга, Морозова й Крута¹⁰⁾, р. 1707 — Чувилини Яр, Личково й Бородаєва¹¹⁾, р. 1704 — Козирева Балка¹²⁾ й Широкий Яр, р. 1707 — Ганчарна Балка¹³⁾ Веселенька¹⁴⁾, р. 1709 — с. Нове під Кодаком¹⁵⁾, р. 1714 — с. Кильчень, то-що. Це все були вільні оселища, що до заснування їх січовики не приклали рук. Повстали вони самостійно, по-за будь-якою політикою січового уряду. Та це не перебаранчало їм оселитися, але знов-же не виявило серйозного зацікавлення. Нічого лихого від вільних осадчих запорозьке козацтво не зазнавало, а тому й робити їм ті чи інші перешкоди не мало рації.

Приглядаючись до порядку й щільності поселень, проф. Яворницький цілком слушно пише, що найгустіш було залюднено місцевості між правим Дніпровим берегом та верхів'ями Інгулів, Інгульця, а так само береги Омельників, Домоткани, Самоткани, Сури й ин.¹⁶⁾ Отож найгустіш залюднено було північну частину Вольностей, що горнулася до січових фобургів. Січ мала рацію дозволяти існування таких поселень-слобід. Крип'якевич висловив думку, що січовикам XVII ст. потрібні були міста, де-б вони могли реалізувати продукти своєї воєнної та господарчої діяльності¹⁷⁾. Для часів після Хмельниччини й у XVII ст.

¹⁾ Труды XIII археол. съѣзда, II, 53. ²⁾ Эварницькій, Вольности, 188.

³⁾ Dubiecki, Kudak, 71.

⁴⁾ Эварницькій, Вольности, 197, 198. ⁵⁾ Ibid., 192, 142, 143.

⁶⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., II, 124; I, 259, 263.

⁷⁾ Ibid., II, 38; Эварницькій, Вольности, 196, 197.

⁸⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., I, 539; II, 67, 114.

⁹⁾ Эварницькій, ор. с., 196. ¹⁰⁾ Ibid., 199.

¹¹⁾ Ibid., 200; Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., I, 327.

¹²⁾ Эварницькій, ор. с., 187. ¹³⁾ Ibid., 195.

¹⁴⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., II, 136. ¹⁵⁾ Ibid., I, 643—4.

¹⁶⁾ Эварницькій, ор. с., 216. ¹⁷⁾ Жерела, VIII, 26.

таке твердження лишається в повній силі. В XVIII в. воно набуло ще більшого значіння, бо Запоріжжя дістало тоді більш-менш певні кордони й мусіло перейти від воєнного здобичництва до справжнього господарювання. Продукти останнього вимагали реалізації в вузьких межах Вольностей. За межі Вольностей аж надто не завсіди було корисно викидати свої продукти чи набуте десь інде добро. Їх можна було пустити в тих самих слободах, що стояли тут-же, під боком і куди по продукти (й товари) січовиків звідусіль прибували зацікавлені люди. Отож, виходить, слободи були в інтересах січового козацтва та його отаманії. В ім'я оборони їхніх інтересів слободи мусіли бути (вони й назву таку прибрали) військовими, інакше кажучи, перебували під січовою юрисдикцією, а сторонне право вживали там настільки, щоб це не могло пошкодити диктатурі козацтва й згодом диктатурі січової отаманії та „стариків“.

§ 3.

За особливість фобургів і військових слобід, як і міст та містечок в інших країнах, доводилося-б визнавати десь обробну промисловість нехай-би й ремісничу. Цього слід було-б сподіватися а priori. Але місто й слобода Вольностей то були військові залюднені пункти, щільно звязані з Січчю, що була для них за головну точку й мілітарну й господарчу. Як мілітарна одиниця, Січ у самій собі зосереджувала промисли, що без них січове козацтво не могло прожити. Заздалегідь наготувати військове приладдя, амуніцію й т. ин. і до того як-найдешевше, без зайвих витрат на приставлення, зберегання, то-що можна було не по підприємствах, порозкидуваних по слободах Вольностей, а в Січі-ж. І справді. На перевірку виясняється, що, напр., зброю вироблювано в Січі¹⁾. Будівельні роботи зосереджувано там-же²⁾, як і ковальство, на якому сиділа сотня ковалів³⁾. У Січі-ж вироблювано т. зв. якірці й порох⁴⁾. Знала Січ кравецтво й штихарство; як відомо, в Кошу зроблено печатку й прапор для Лже-Симеона⁵⁾. Готували там і човни, і приладдя до них⁶⁾. З листів Жолкевського від р. 1617 видно, що в Січі було чимало представників різних промислів⁷⁾. Довга низка запорозьких прізвищ показує на зайняття їхніх власників. Тут зустрі-

¹⁾ Зап. Одес. О-ва Історії и Древностей, XIV, 294; Lesur, Histoire des Kozaks, I, 29.

²⁾ Эварницкій, Вольности, 263; Сочин. и переводы за 1760 г., V, 436.

³⁾ Акты Южн. и Зап. Рос., XI, 13; Эварницкій, Ист. запор. козак., II, 441. А втім, на Терсі і поблизу Підпільної теж стояли запорозькі кузні — пор. Сборн. статей Екхатер. научн. Общества, 21 й Тр. XIII археолог. с., II, 55.

⁴⁾ Мышецкій, Сказаніе, 56.

⁵⁾ Эварницкій, Ист. зап. козак., II, 460.

⁶⁾ Эварницкій, Источники, I, 637; Маск. Wallace, Russia, II, 213; Тр. XIII археолог. съѣзда, II, 66.

⁷⁾ Киевская Старина, 1894, VI, 454.

чаємо Загуби-Сітку, Коновалова, Конюшенка, Котляренка, Кравця, Кушніра, Неводничого, Рибалку, Скляра, Шаповалова, Шевця, Шапошника й ин.¹⁾). Це стверджують і дані про окремих запорозців²⁾). Те, що Січ підтягувала до себе обробну промисловість, свідчить лиш про мілітаризацію промислів, їх пристосування до потреб війська. І для самих ремісників таке становище було не некорисним. Вони, що правда, працювали на військо, але могли працювати й „на сторону“, тяжкі сторони військової служби їх не обходили. Навіть є деякі підстави припускати, що хоч ремісників і визнавали за приписаних до куренів, але все-ж вони мали якусь своєрідну професійну організацію й жили від куренів відособлено³⁾). Таким чином, ясно, що в фобургах і військових слободах ремесло виключалось. Заперечувати, що там його зовсім не знали, певна річ, не доводиться, бо окрім січовиків у фобургах і слободах жили й інші люди, котрі мали свої потреби. Це значить тільки, що ремесло в містечках та слободах не тільки не превалювало, але було справою другорядною. Правда, Розсолада свідчив, що серед слобідської людности „були усякі сословія: шевці, кравці, ковалі, ганчарі, були столяри й такі майстри, що робили вози, гарби“⁴⁾).

Але придивімось, чи-ж була хоч-би грошова спромога ремісниківати окремим людям по слободах. Це своєю чергою звязується з питанням про групи людности в фобургах та військових слободах.

Перша й до того командна група то були січовики. Десь на початку XVII в. були вони ніби „*sine sertis sedibus*“⁵⁾, але вже від 20-х р. р. того-ж віку починаючи твердо оселяються в низці пунктів⁶⁾). Про січовиків я вже був говорив в іншому місці, отож повторюватися тут не випадає⁷⁾).

Другу групу людности являли собою ті січовики, що, в фобургах і слободах перебуваючи, поженилися. Лишаючися при своїх родинах, позбавлені права бути та зватися січовиками, такі козаки, як свідчить Корж, усе-ж „числились при своїх куренях“⁸⁾). Ні Кошеві взагалі, ні куреням зокрема не було користи знесилювати фобурги й слободи військовою силою, ще й збуватися робітника на курінь: коли січовиків меншало, це призводило до переобтяження нежонатих військовою і на військо працюю і унеможлилювало правильне функціонування курінного й січового господарства. Мати жонатих чи т. зв. гніздюків у реєстрах куренів, т. ч., була, може, морочлива, але істотно потрібна справа. Однак

¹⁾ Эварницкій, Источники, II, 2101, 1570, 1582, 1956, 1571, 1966, 1483, 2098; I, 850, 890 й ин.

²⁾ Пор. А. А. Андрієвскій, Истор. матеріали, IX, 64; Велічко, Лѣтопись, III, 452; Флоровскій, Депутаты Войска Запорожскаго, 14; Мышецкій, Исторія о каз. запорож., 54; Морковинъ, Очеркъ исторіи запорож. коз., 27. Але — П. С. З., I, № 557.

³⁾ Мышецкій, ор. с., 53, 48. ⁴⁾ Кіев. Стар., 1883, XI, 501.

⁵⁾ Жерела, VIII, 119.

⁶⁾ Іб. 145, 147, 173, 166.

⁷⁾ Пор. Праці комісії зах.-рус. та україн. права, III. „Соціально-екон. організація Зап. Січи“.

⁸⁾ Стороженко, Україн. оповідання, I, 149.

одружування січовиків безпосередньо загрожували самому існуванню січової армії й її військових традицій. Тому доводилося гніздюків обмежувати в правах: їх позбавляли публічних що-до управління військовими справами прав. За такого становища ставало-б незрозумілим: що-ж утримувало жонатих у лавах козацтва? Силою, що утримувала гніздюків, було володіння землею. „Лица, не принадлежавшія къ войску, каже відомий дослідник Запоріжжя, рѣдко получали землю въ Запорожьѣ“¹⁾. Землі, що за них каже проф. Яворницький, це ті найкращі землі, які льосованням приділювано кожного року куреням — найкращі луки й риболовлі. Окрім того січовикам приділювано так само ліси. До лісів не припускались інші групи людности Вольностей. Як видно з однієї справи, на Самарі, коли лісом користувалися сторонні Січі особи, це прирівнювано до злочину — спустошення²⁾. Доглядати військових лісів „по всем мистам около товщи денно и ночью“ й мали жонаті козаки³⁾, сами не позбавлені права користуватися деревом⁴⁾. Жонатий козак одбував службу власним коштом, не здобуваючи за це жаднісінької платні. Поки в нього були засоби козакувати, все було гаразд. Коли-ж „гніздюки“ економічно підупадали, отже, неспроможні були служити, їх „за крайним убожеством... з козацей служби исключено и в посполитие определено“⁵⁾ бувало⁶⁾. Робилося це простим механічним перенесінням з однієї графи відповідного реєстру до другої. Спеціального розпорядження чи дозволу на таке перенесіння не вимагалось. Такий дозвіл був потрібний тоді, коли жонатого зубожілого козака з тих чи інших причин хотіли залишити в числі козаків чи внести до реєстрів і не-козаків, якщо вони зугарні були відбувати козаку службу. От тоді місцевому начальству й треба було мати відповідний від Коша дозвіл, „не повелено-ль будет в козачую службу причислить“ і „в козаческое звание определитъ“ певну вподобану від козачого начальства людину⁶⁾. Це спостерегаємо напр. підчас ревізії 1759 р. Отже перед нами подвійне джерело походження жонатого козацтва: шлюб січовика й заведення до реєстру козачого. Як козак, як вояк, одружений відбував службу в фобургу чи в військовій слободі нарівні з січовиками. Звідси зрозуміло, що гніздюка можна було побачити не в іншому місці. Тому доводиться визнати, що старовинний погляд Болтіна, ніби одружених обороняли січовики, тимчасом як

¹⁾ Эварницкий, Ист. зап. козаковъ, I, 209.

²⁾ Запорозьк. Архів № 116 арк. 5.

³⁾ Ів. № 22—30 арк. 23 і № 52 арк. 26.

⁴⁾ „Деревяних справ“ в Січі була сила. Кіш вічно гризся то з козаками з Гетьманщини, то з російськими салдатами через самовільну рубку „деревні“. Пор. Зап. Архів, № 123, арк. 16, 29, 40, 54, № 114, арк. 116, 133, 234; № 24, арк. 127. Для себе січова старшина, розуміється, лісу не жалувала. Відомі випадки, коли кошові наказували „хороший лес отвестъ“ їм і для рубки „потребное число людей дать“. Ів., № 122, арк. 96.

⁵⁾ Ів. № 24, арк. 28.

⁶⁾ Ів., арк. I.

гніздюки, мовляв, „селились подлѣ городка“¹⁾, не є правильний. А за довід, скерований проти Болтіна, може правити, напр., Микитин Ріг²⁾. Російський уряд добре розцінював значіння одружених і тому й намагавсь підбити собі запорозькі містечка³⁾.

Коли кажемо „козак“, то тим самим уявляємо собі такий лад, за якого усе добро належить козацькій організації чи в цілому (Січі), чи в окремих частинах (курінь) неподільно. Військова організація, мовляв, не терпить роздрібнення чи індивідуального привлащення речей. Скоро гніздюків зараховувано до куренів, то й про них слід додержуватися подібних-же думок. Проф. Яворницький так і гадає. Він певен, що иншого роду власности, як „община“, в Вольностях не знали⁴⁾ Справді, Січ знала колективну власність, що з'явилася в наслідку звоювання спільними силами території Вольностей. З колективної власности виходило індивідуальне користування землею. Инакше кажучи, оскільки даний розряд людности не належав до січовиків, оскільки на нього не поширювалася низка січових привилеїв, остільки, очевидно, права людности не січової ґрунтувалися на иншій базі, напр. на вкладеній праці, уступці, милості Війська, то-що. У льосуванню різних угіддів, яке що-року відбувалося в Січі, бачимо ознаки татарського права, що знало поділ вгіддів залежно (число козаків само по собі) від кількості худоби. Коли число худоби могло різко змінюватися десь у куренях, то сказати цього про скотарське господарство гніздюків аж ніяк не випадає. Отже, те, що не було потреби в переділах, знов-же й инший правний титул, приводять до висновку, що про общину в Вольностях говорити можна дуже обережно.

Піднесене питання розглядатимемо далі.

Тут-же треба спинитися на невеличкій, але дуже поважній справі—на заможності гніздюків. На жаль, маємо дуже неповні дані, а саме: після перепису р. 1770 в протовчанській паланці в 242 одружених козаків було 363 хати, 611 коней, рогатої робочої худоби 1047, неробочої 1854 голів і овець 10114 шт.⁵⁾ Отже на двір припадало 2,5 коня, 5 шт. рогатої робочої, 7,5 неробочої худоби й по 50 овець. Мала родина, виходить, була забезпечена. Кількість робочої худоби в гніздюків показує, що одружені козаки могли хліборобити і візникувати, а неробочої худоби так мало—що можна заздалегідь визнати можливість невеликого завбільшки скотарства.

Уся маса людности що не належала до січового й одруженого козацтва, звалася поспільством чи посполитими. Старий польський історик, однак, заперечував окреме існування посполитих і ладен був визнати за посполитих саме-іменно одружених козаків, що за ними в відміну

¹⁾ Болтинъ, Примѣчанія, I, 346.

²⁾ Эварницкій, Запорожье, II, 40.

³⁾ Пор. Сенатскій Архивъ, XI 31.

⁴⁾ Эварницкій, Ист. запор. козаковъ, I, 189.

⁵⁾ Скальковскій, Ист. Новой Сѣчи, I, 195.

від посполитих Гетьманщини визнавав цілковиту особисту волю¹⁾. Сучасник-же запорозької держави про не-військову людність слобід писав: „сіи почитались отъ тѣхъ, кои жили в Січи, за подданных“²⁾. Запорозькі документи невійськову людність фобургів і слобід звать посполитими, а втім кн. Голіцин зараховував до них і жонате козацтво³⁾. Посполитих у військових слободах та містечках було чимало. За цифрами 2-го випуску „Лѣтописи Екатеринославской ученой архивной Комиссии“ бачимо в Новоселиці на 1985 козаків 3760 посполитих, в слоб. Богородицькій на 66 козаків припадало 252 посполитих, в Кам'янці ті-ж групи виражалися цифрами 773 й 1431. За 1773 р. людність у загальних числах виражалась:

	в Самарській паланці	Проточан- ській	Личковій	Барвино- стинськ.	Калміу- ській
для козаків	2994	3386	1927	131	311
„ посполит.	5966	3976	4351	2793	321 чол.

хазяїв, не беручи на увагу наймитів, що до посполитих — то було загальне право — не належали.

Посполиті жили дворами. Правдоподібно, що двори занесено з Гетьманщини. На це знаходимо досить виразні вказівки у документі 1752 р., що стосується залюднення північної частини Лисаветградського й Олександрійського повітів, де було „пришлых из малороссійских и слободскихъ полковъ“ 3170 дворів. Щоб розмістити новоприбулих сербів, у Вольностях було „очищено“ 4008 посполитих дворів⁴⁾. Татари на Орелі спалили якомсь 50 дворів⁵⁾. Наприкінці існування Запоріжжя термін „двір“ не викликав ніяких сумнівів і російська адміністрація реєструвала людність власне по дворах⁶⁾. Звичайне правило, що, запорозькі слободи склалися з 50 дворів. Навсправжки не завжди було так. Напр., сл. Колпаківка складалася таки з 50 дворів, Личкова—83, в Тритузному усієї людности рахувалося 31 д. об. ст., тоб-то тахімум 15 дворів, у Микитиному Розі було 190 хат, в Козирщині — 140, в Н. Кам'янці — 52, в Шульгівці — 75, в Гупалівці — 149, в Петрівці — 203 й т. д. Окрім дворів траплялися й бездвірні хати. У Личковій, напр., рахувалося їх 3, у Шульгівці — 30, в Гупалівці — 42, в Петрівці — 110 й т. д. Двір мислився як жилий і в містечку і в слободі. Все, що було по-за слободою та її строем, поняття двору не охоплювало. Так визначав двір у слобідських та містечкових селищах єпископ Теодосій⁷⁾. Господар двору й був суб'єктом прав, міг провадити всякі операції й оборудки, з тим, однак щоб вони не порушували *imperium*'у Січи та диктатури раніш козацтва,

¹⁾ Czarnowski, Hist. koz., I, 51.

²⁾ Словарь географическій, ч. 2 т. I, 539.

³⁾ Голіцынъ, Рус. военная история, II, 575

⁴⁾ Шмидтъ, Матеріали, I, 29.

⁵⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, III, 26.

⁶⁾ Бѣдиновъ, Матер. для ист. колонизаціи б. Запорож. коз., 18.

⁷⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. епархii, I, 308.

згодом — отаманії. Індивідуальні права дворових господарів влада визнавала. Коли задніпрянські слободи за наказом од російського уряду довелося передати сербським виходням, то Гетьман Розумовський у доповідній записці Сенатові писав: „населеніє заднѣпровскихъ мѣстъ, которіє подлежали къ населенію сербовъ, грунтами почти всѣми какъ въ тѣхъ мѣстахъ живущіє, такъ и разнихъ... полковъ старшина и козаки владѣють по гетманскимъ универсаламъ и по давнимъ купчимъ записямъ... и по древнимъ займамъ наслѣдственно“. Сенат не заперечував проти таких підвалин володіння, тільки-ж заперечував законність їхнього припуску¹⁾. Не „община“, яку обстоювали були для Запоріжжя проф. Антонович²⁾, Щербина³⁾ й проф. Яворницький⁴⁾, мала тут, т. ч., значіння, а індивідуальне панування над нерухомістю. Інша річ, що Січ не дбала про юридичні підвалини для тої власности й однаково ставилася й до старовинного акту, і універсалу, і до заїмки. Кіш дбав лиш за те, щоб акт не відбивався зле на його імперіум'і. Цим з'ясовується, що в Січі не цікавилися тонкощами руху нерухомостів, не опрацьовували юридичної доктрини, а задовольнялися з фактичного стану речей. Фактичне використання індивідуального права йшло так далеко, аж поки стикалося з імперіум'ом Січи. Фактичність володіння двором, то-що, пізнавано з зовнішнього виразу: за неопорочений визнавано такий вид володіння, що збігавсь з загальним напрямком. Наміри даного господаря двору, повнота його волі й т. д. не мали особливого значіння. Досить було того, як зовні виражалось ставлення до того двору чи іншої нерухомости. А форму визнавано за річ другорядну. Важлива була не вона, а соціально-господарча її база. Взявши це на увагу, легко зрозуміти тую безжурність, що її виявляли не тільки Січ і делегати її влади, ба й сами посполиті що-до кодексів, напр., або документації прав. Тим-то бачимо поруч індивідуального двору й спільне володіння дворами чи хатами, доводи на що збереглися трохи чи не до сьогодні⁵⁾.

Двір — двором, але не менше важило й те, що було в тому дворі. Звертаючись до статистичного матеріялу, можна побачити, що на Протовщі р. 1770 в 701 посполитого було 737 хат і при них 274 коня, 804 голови рогатої робочої й 1630 неробочої худоби та 3572 вівці⁶⁾. Отже на двір припадало 0,4 коня, 2,5 робочої й 5 неробочої худоби та по 9 овець. Це визначає, що посполиті могли хліборобити й візникувати, але, напр., харчових продуктів від скотарства для них було замало. Звісно, робити висновок, подібний до допіру оце наведеного, на підставі даних зібраних тільки для Протовщі ніби не випадає. Не випадає через те, що пересічні статистичні дані хибують у бік збільшення від менших пересічних, взятих для по-

¹⁾ Сенат. Архивъ, VIII, 661, 664, 667.

²⁾ Исслѣд. о козакахъ, 74, 117.

³⁾ Оч. южно-рус. артелей, 9, 27.

⁴⁾ Ист. зап. коз., I, 464.

⁵⁾ Пор. Эварницькій, Запорожье, II, 45.

⁶⁾ Скальковскій, ор. с., I, 196.

рівняно невеликих місцевостів. Справді. У Курилівці, напр., на 96 посполитих господарств тільки 2 мали коней, в Чаплинці на 40 — жадне, в Черноухівці на 41 — жадне, в Половешині на 58 посполитих коні були лиш у 22, в Галушківці з 31 посполитого тільки 14 мали коней, в Могилеві (над Біловодкою) на 88 посполитих хазяїв мали коней 24, в Шумівці усі 32 посполиті двори коней зовсім не мали. А підрахунки по всіх цих місцевостях дають на посполите господарство пересічно по 0,4 коня, $1\frac{1}{7}$ робочої й $2\frac{1}{3}$ неробочої худоби та 5 овець¹⁾. Отже, висновок лишається в силі.

Отож слобідську людність засуджувано тільки на певні промисли: рільництво й транспортування. Про ремесства немає й мови. Але, можливо, в слобідській людности усе-ж лишався час на якісь сторонні роботи й, таким чином, могли згуртуватися хоч злиденні гроші, що сприяли-б розвиткові обробної, нехай примітивної, промисловости. Відповідь дістанемо, з'ясувавши тії повинності, що їх одбувала людність військових слобід.

Повинності були різні.

На першому місці, як і слід було сподіватися, була військова повинність, що спадала на січовиків та гніздюків. Переводжено її на підставі надісланих з Січи наказів. „Посылаемые с Коша ордеры в своей силе всегда быть должны, равно по оным единственно принадлежит исполнять“²⁾. Таке загальне правило висовує усяка центральна установа в усіх справах, а зокрема й особливо в справах військових. За останньої турецької війни, яку провадило Запоріжжя, самарські гніздюки виставили 417, кодацькі — 350, протовчанські — 214 козаків, набраних по одному з козачого двору.

Далі йшла ординарська служба, що значно розгорнулася після 1734 р., коли запорозькі козаки так чи инакше звязувались з російськими арміями й начальники цих останніх дуже „мотали“ козаків. Для ординарської служби новокодацькі гніздюки, напр., що-місяця ставили до окружного центру по 30 чоловіка й „в Кош на ординарские (посилки) 10 козаков“. Відслуживши в окрузі, гніздюків додому не звільнювано, але полковники надсилали їх до Січи. Через це службу одбувано сливе безперервно й вона відтягувала жонатих од господарства, як це визнавала й сама Січ³⁾.

З ординарською повинністю звязувалася поштова. Гніздюки, за наказом од полковника, стояли на варті „для возки писем по пошти“. Спочатку поштові пости запроваджувано тільки підчас військових дій, але згодом їх вже не знімано, хоч кількість їх за мирного часу й зменшувано. Поштову повинність одбувано по черзі терміном на три місяці⁴⁾.

¹⁾ Запорозьк. Архів, № 104, арк. 22—23.

²⁾ Истор. записка о Пустынно-Никол. самарскомъ монастырѣ, 32.

³⁾ Запорозьк. Архів, № 107, арк. 111.

⁴⁾ Запорозьк. Архів, № 66, арк. 80.

На кожному посту стояло від 4 до 10 чол., а взагалі поштову повинність на рік одбувало 380 чол.¹⁾

Оці три роди служби не давали спромоги жонатим козакам економічно стати на тверді ноги. Гніздюки без краю нарікали й шукали виходу з скрути. Щоб не впасти в невилазні злидні, жонате козацтво дійшло до системи виборних. У військових слободах склалися по кілька чоловіка для відбування служби за одно й, таким чином, сяк-так могли утримуватись²⁾. Становище гніздюків було тим тяжче, що їх не хтіли підтримувати „холості“ чи десяткові козаки. Коли місцеве чи окружне начальство зверталось до останніх з відповідними пропозиціями, то „холості“ відповідали, що „всі наряди несть готови з холостими козаками, а з поженившимися, имея от них отличность, битъ (в одній й тій-же) команди не желают“³⁾.

Крім суто військових прямих чи підсобних служб на гніздюків спадав ще обов'язок одбувати службу поліційного характеру. Тут насамперед їм доводилося обороняти подорожніх купців, що запорозькими шляхами пробиралися через безкраї степи до Січи і дорогою втрачали через гайдамак „весь имеющийся у них товар и деньги“⁴⁾. Потерпілі недвозначно заявляли в Січі: „луче б било нам сюди за покупкою не ехать“⁵⁾. Щоб не зазнати втрат від припинення торгу, Кіш і посилав так звані роз'їзди „для осторожности воров“⁶⁾.

Роз'їзди — не варта. Варта то привилей січовиків, бо була платна. Од Гарду, напр., до Січи плачено за конвоювання по 8 карб., до Кодака — 6 карб.⁷⁾. Ділитися заробітками з жонатими, видима річ, січовим козакам не було рації. Так само січовики, здається, відкинули пропозицію Криму завести обопільне безкоштовне вартування⁸⁾.

І взагалі підтримувати внутрішній мир мало жонате козацтво. На ньому лежала боротьба з гайдамаками, що заваждали спокійно жити у Вольностях⁹⁾, „искоренение всякого бездѣльства“¹⁰⁾, воно мало затримувати й арештовувати непевних людей, секвеструвати знаряддя їхніх лихих учинків і награбоване добро, шукати втікачів¹¹⁾, виганяти з січових дач сторонніх чабанів, ловити дезертирів з російських полків, перевіряти видані від січових і окружних інституцій пашпорти, то-що¹²⁾.

¹⁾ Запорозьк. Архів, № 12, арк. 4, 17 й 20.

²⁾ Ibid., № 104, арк. 53.

³⁾ Ibid., № 107, арк. 2.

⁴⁾ Ibid., № 85, арк. 65—66; № 171, арк. 46. ⁵⁾ Ibid., № 19, арк. 27—28.

⁶⁾ Ibid., № 26, арк. 86 й 22; пор. № 20—6, арк. 12.

⁷⁾ Ibid., № 23, арк. 53. ⁸⁾ Ibid., № 142, арк. 3.

⁹⁾ K r a s z e w s k i, Wspomnienia, I, 116.

¹⁰⁾ Н о в и ц к і й, Матеріали, 45.

¹¹⁾ Запорозьк. Архів, № 116, арк. 1.

¹²⁾ Ibid., № 171, арк. 57; № 73, арк. 4, 30, 47; № 111, арк. 2 й 33; № 169, арк. 13.

Посполиті своєю чергою знали цілий шерех усяких повинностей, звязаних з військовою службою. Не одбуваючи її особисто, вони допомагали, щоб правильно вона відбувалась. Насамперед на посполитих спадала уборка луків: сіно було конче потрібне для січової й округової (паланкової) кінноти. Р. 1770 з цього приводу писалось: „Войска Запорозького Низового подчиненные, жительствоующіе по-надъ Орелью и въ другихъ мѣстахъ, благоуспѣшно свои экономическіе въ полѣ дни отправляли съ хозяйственнымъ раченіемъ... въ самихъ сѣнокоснихъ мѣстахъ и сельскихъ царинахъ“¹⁾. Давши косарів, посполита людність мусіла ще „снабдить оних деньгами и всим нужним з громадской сумми“²⁾.

Друга тяжка повинність то були постої чи стація. Р. 1771 полковник Гараджа присланих 114 запорозців мав „раставить по квартирах слободи Штоксейвой, сл. Булацелевой, в хутори Ковалевського, в слоб. Мочабиловки, в хут. Богуцького, в Дмитровки... через всю зиму... под продовольствием тамошних обивателей, которые козаков тою харчью, что и для себя употребляют, без вимислу довольствовать, лошадам же каждому козаку на 2 толко сено весом по 2 пуда в сутки давать должно“³⁾. Той фураж іноді доводилося приставити ще в якесь дальше від даної слободи місце. До стації входило ще й опалення, що його треба було десь взяти⁴⁾. Для російського війська стацію так само відводжувано, причім перехожі військові частини самовільно розташовувалися й вимагали собі всього по власній уподобі⁵⁾. І нічого не можна було з ними вдіяти. Та не краще поводитися й постійні, що жили в ретраншементах російські війська, хоч, здавалося-б, вони й могли перебути без того, щоб тиснути слободи, адже-ж чим легше жилося-б слободам, тим довший час вони були-б спроможні прислужитися російським військовим частинам⁶⁾.

Те саме можна сказати й про підвідну повинність. Її призначувано на те, щоб перевозити вагу та людей. Після даного наряду, напр., для перевозу скарбового провіянту посполиті повинні були виставити певне число підвід. У вересні 1769 р. з самарської, протовчанської й орельської паланки посполиті вислали по 50 підвід, щоб возити провіянт од Кодака до Січі⁷⁾. Давано підводи й на те, щоб возити дерево, жорна, то-що. Давано їх і під різне січове начальство⁸⁾. Сторонніх Січі осіб, що правда, перевозжувано за гроші: платити мали по 1 коп. від верстви, але de facto ніколи не плачено більш за 1/2 коп.⁹⁾.

¹⁾ Новицькій, Мат. для історії Запорозьк. коз., 23—24.

²⁾ Запор. Архів, № 104, арк. 201.

³⁾ Эварницькій, Вольности, 314; пор. 324, 327.

⁴⁾ Запор. Архів, № 32—41, арк. 11—12.

⁵⁾ Пор. *ibid.*, № 45, арк. 52—53, 54—55; № 72, арк. 19 й 23.

⁶⁾ *Ibid.*, № 71—75, а к. 51—52; № 115, арк. 153. ⁷⁾ *Ibid.*, № 41—21, арк. 10.

⁸⁾ *Ibid.*, № 47—96, арк. 1; № 24, арк. 90; № 48, арк. 29—35 й ин.

⁹⁾ *Ibid.*, № 66, арк. 7 й 10.

Окрім того на поспільство покладалось робити греблі й гаті, „яко в том общественная и необходимо нужная надобность состоит“. Ця повинність ішла „з десятков людей“ посполитих¹⁾ і від неї нікого не одзволювано, тому на таких роботах зустрічаємо не тільки чоловіків, а й жінок²⁾.

Нарешті, посполиті мусіли провадити й фортифікаційні роботи. Коли, напр., будовано Новий Кодак, то людність Старого мала приставити по 2 кошелі й привезти волами для виведення фортеці³⁾.

На всякі роботи для війська посполиті йшли „с волами и надлежащими потребностями“ не відволікаючись⁴⁾. Уже й самих цих повинностей було більш, ніж могло їх поспільство підняти. Та тягар їхній збільшувався, попри все инше, ще тим, що ніхто не знав сезону праці. Не відомо було ані дня, ані години, коли начальство потурбує посполитого. Додайте до цього ще й те, що ніякі умови не звільняли людність від повинностей. Звідси зрозуміло, що посполиті кидалися на всі боки, щоб уникнути повинностей військового типу. Инколи вони додумувалися радити округовій старшині систему пірядів, як те, напр., зустрічаємо р. 1770, коли провіянт від Кодака до Новосіченського ретраншементу приставлено пірядним способом „по договоренной добровольной цѣни“⁵⁾. Заможнішим дозволялося ставити замість себе когось иншого, як то було з Г. Щербинюю, що „посилал от себе пароконного козака в число козаков Войска Запорожского“⁶⁾. За декого могли вступитися впливові родичі й домогтися пільг⁷⁾. Такий щасливець діставав „в общем войсковом собрании приговор“ чи ухвалу. „Приговор“ вільгота прибирав письмової форми й був строго іменний. Давано його, здається, тільки на один рік: принаймні Саражинові, що клопотався про свого швагра, доводилося повторювати свої прохання перед Кошем⁸⁾. Отже тут маємо справу не з скасуваннями, а хіба з відстрочкою. Скарги подавано без краю. Але Січ нічого не могла вдіяти. Тоді посполитим лишалося одне — забунтувати. З отаким заколотом зустрічаємось в кодацькій паланці, де розлючені посполиті заявили до округового начальства „азартно“ й зовсім неввічливо загрозували побити старшин⁹⁾. А втім, такі випадки траплялися дуже рідко. Посполиті при звичаювалися до свого важкого становища й терпляче зносили ярмо січового козацтва й отаманії.

¹⁾ Истор. зап. о самарскомъ монастырѣ, 31.

²⁾ Запор. Арх. № 47—96, арк. 6; № 18—36, арк. 97; № 4, арк. 47.

³⁾ Стороженко, Україн. оповідання, II, 135.

⁴⁾ Зап. Арх., № 32—40, арк. 10; № 32—41, арк. 2; № 57, арк. 3.

⁵⁾ Зап. Арх. № 41—21, арк. 32.

⁶⁾ Ibid. № 17—26, арк. 116.

⁷⁾ Ibid. № 26—17, арк. 256.

⁸⁾ Ibid. № 83, арк. 12 й № 26, арк. 152.

⁹⁾ Ibid. № 69—12, арк. 34.

§ 3-а.

Тут були не тільки військового типу повинності. Поруч з ними були й інші, що розпадалися на два роди: натуральні й грошові.

Є відомості, що рибальство являло собою певну регалію й було приступне самому тільки січовому козацтву. І таки справді в великих рибних ріках рибалили найбільше січовики. Та промисел цей, скільки можна покладатися на Е. Лясоту, не заборонювано й іншим групам людности Вольностей. „Ланд-козаки“ повинні були тільки поступатися частиною влову на користь Січі. Для XVII в. я не знаю актів, що були-б підпирали думку Е. Лясоти. Для XVIII в. знаходимо невиразні вказівки, що людність Вольностей рибалила, а від влову давала округовому начальству 20% з усієї кількості, „сколко оной риби будет“. А втім, п'яту рибину у 2-й половині XVIII в. можна було грошима замінити, без огляду „на крайнее оскудение обывателей“¹⁾.

Од продуктів пасічництва збирано „бджолянну десятину“, що надходила в розпорядження Січі²⁾.

З млинів збирано „розмір“³⁾, приставлюваний до Січі вже як готове борошно, а так само на округову адміністрацію „к прокормлению паланкових слуг и содержащихся при оной арестантов“. Розмір цього збору, здається, точно не встановлювано. Вь актових даних є вказівки, що його „по малой части давалось“, хоч рівночасно маємо окремі дані, що „розмір“ збирано з кола по 7 мірок⁴⁾.

Трапляються вказівки й на те, що в Вольностях існувало скатне чи skutne⁵⁾.

За користування військовою землею плачено десятину. В одній справі 1758 р. говориться: „за то данное позволение на войсковой земле... владение имеют они прежнюю десятину на Войско давать, как и на паланку дават“⁶⁾. Питання про обкладання землі приводить до одного з найтемніших пунктів в економічно-фінансовій правній історії Запоріжжя: чи знало Запоріжжя хліборобство? За періоду, коли Запоріжжя ще не являло собою держави, про можливість рільництва говорити не випадає. Тоді зручніш було провадити роботи, що не відбирали часу. Мислимі були такі промисли, що їх зацікавлені особи вмить розгортали і так само хутко могли „згорнути“. Отже, міркуючи логічно, рільництво можна припустити лиш од часів, коли вже сконструювалася чи бодай почала складатися запорозька держава. У дослідника, однак, дуже мало безпосередніх фактів і тому в цій царині доводиться (частенько) мати справу з історичним „преданієм“. З другого боку рільництво можливе лиш на певному ступеню густоти людности. За Шмолеровою схемою за людности з 0,02—0,05 чол. можливе полювання та рибальство. Коли до цих

¹⁾ Зап. Арх. № 13 арк. 4, 6 й 60.

²⁾ Ibid., № 122, арк. 146.

³⁾ Зап. Од. Об-ва Ист. и Др., XIV, 374.

⁴⁾ Зап. Арх. № 4 арк. 83—84.

⁵⁾ Ibid. № 23, арк. 10.

⁶⁾ Ibid. № 116, арк. 5.

промислів додається ще й обробіток землі, то це визначає, що густість людности зростає. Коефіцієнт її за цього раннього періоду виражається цифрою 0,2—0,7 і все підноситься при переходах до вищого шабля господарювання, що погроху відсовує на задній план ранні промисли. Для XVII в. виходячи з цифри польських істориків-мемуаристів, які припускали в Вольностях аж до 200 тис. д. людности, коефіцієнт що-до можливості різних промислів виражався цифрою 0,2. Отже в половині XVII в. за економічними вирахуваннями можливе раннє хліборобство. Беручи на увагу загальну кількість людности в Вольностях (за округленням Потьомкінських даних) в XVIII ст. в 1 міл. д., матимемо високий коефіцієнт 8,9—10. За такого коефіцієнта, як вираховує Шмоллер, існує екстенсивно-переложне хліборобство з ухилом в бік трипілля. Одночасно показаний коефіцієнт промовляє за тим, що людність живе осіло. Теоретичні висновки, т. ч., за те, що рільництво в Вольностях було не тільки знане, а й потрібне та необхідне. До сказаного слід додати, що коли період перманентної бійки в Вольностях закінчивсь і після бахчесарайського миру Запоріжжя дістало визнання на більш-менш тверді кордони, деякі промисли мали занепасти й поступитися іншим, що давали прибутки не менші, як ті, котрі відпали чи підупали. Здобичництво, між іншим, звузилося до того, що далі не можна було його провадити. О. Гермайзе без жадних підстав заявляє, ніби навіть за 60 р.р. XVIII в. „економічну основу життя запорожського становило степове здобичництво“¹⁾. Здобичництво XVIII в. то — антиправне явище, проти якого боролося Запоріжжя, зовсім не базуючись на ньому. Як легальний спосіб здобувати блага воно саме й перестало існувати в XVIII в. Не вистарчало, що правда, запорозцям платні. Гетьмани дуже неохоче погоджувалися на неї. Виговський у листі до Лісницького р. 1658 визнавав „жаловання“ просто кинуте на вітер²⁾. А Самойлович та Мазепа посилали жалування тільки полаявшись поперед з запорозцями³⁾. „Милостивого царського жаловання“ раз-у-раз не вистарчало. Р. 1746, діставши те жалування, як свідчив Никифоров, запорозці усе-ж відчували, що воно недостатне. Усе це приводить до висновку, що без рільництва Вольності не могли перебутися. Після повороту „з-під турка“ рільництво уже так розгорнулося в Вольностях, що історик Міллер, знавши запорозців особисто, виразно визнавав, що хліборобство в них існувало⁴⁾. Інші відсовують дату рільництва в Вольностях тільки на половину XVIII в., коли „земледіліє водворилось здѣсь и сдѣлалось постоянною отраслью хозяйства“⁵⁾. Нарешті висловлено було й таку думку, буцім тільки по тому, як скасовано Січ, „запорозські землі почали чорніти під плугом“⁶⁾.

¹⁾ Україна, 1924, I, 24. ²⁾ Акты Южн. и Зап. Р., XV, 88.

³⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз. III, 15, 31 й ин.

⁴⁾ Міллеръ, Истор. соч., 41—42.

⁵⁾ Шмидтъ, Мат. для топограф. и стат. Херсон. губ., II, 17.

⁶⁾ Кащенко, Опов. про В. Запор., 45.

Наведені думки не суперечать одна одній, а лиш одна одну доповнюють: після 1734 р. хліборобство починається, від 50-х р.р. XVIII в. твердо увіходить до господарчого укладу Запоріжжя й після 1775 р. з його вже пануючий по всій території Вольностей промисел. По-при все те дослідники відчували, що наведені історичні віхи не з'ясовують попередніх етапів в економічному розвитку Запоріжжя. Що-до цього, то тут висловлено два погляди. Російський погляд полягає в тому, що „в общем и целом хозяйство Запорожья в течение всего времени его существования носило на себе печать той примитивности, которая наблюдалась в периоды до феодальной, в эпоху родового (в Запоріжжі?) и племенного (в Січі?) быта“¹⁾. А втім ця теорія хліборобства не відкидає, а тільки визнає дуже малі його розміри²⁾. Друга російська теорія зовсім дитяча й економічний розвиток пояснює... настроєм козаків: „Надоело пахать или торговать, можно было отправиться и козаковать: кто был помоложе и попредприимчивее, тот это и делал“³⁾. Образність, певна річ, справи не з'ясує, хоч і не відкидає, що рільництво в Запоріжжі могло бути. Таким чином російська історична думка припускає, що рільництво могло бути й перед 1734 р. Інша група думок зв'язується з серйознішими дослідженнями над запорозьким життям. Старовинні письменники показували, що власне січовикам заборонювано хліборобити. Хліборобство бо на довший час відривало-б козацьку масу від військової справи, а з другого боку обмежувало-б саме козацтво що-до земельних просторів. Що рільництво й людність сковували земельні простори запорозців, обмежували волю маневрування, то з огляду на це не вільно було розвинути хліборобство. Отже січовики й мусіли лишатися при добувних промислах. Саме в такій площині і розцінює можливість хліборобства в Вольностях автор дуже гарної брошури про Запорозькі Вольності М. Комаров. Він виразно каже, що хліборобство знали як промисел поодаль від Січі, а пояснює це тим, що десь в самарській чи орельській паланці хліборобити було безпечніше, бо татари менше загрожували⁴⁾. Цілком слушно. Січовики справді захожувалися коло хліборобства. Навіть там і тоді, де й коли рільництву ніщо не заваджало, запорозці його уникали, дарма що знали ціну землі. Полковник самарський, напр., віддавав землі, що їх могли-б обробляти січовики, стороннім людям в оренду й діставав „за паханіе земли 16 руб. с обнадеживанием, что за ту землю пахать и хлеб сеять позволение дается“, инакше „к паханю не допустят“⁵⁾. Січовики далі од луківництва — косовиці сіна не йшли⁶⁾ і, як свідчить Гайден-

¹⁾ Рожков, Рус. история, VI, 37.

²⁾ Ibid., 34.

³⁾ Покровский, Рус. история, II, 150.

⁴⁾ Комаровъ, Запорож. Вольности, 15. Здається, тут Комаров пішов за польським істориком Чарновським. Пор. Hist. koz., I, 52.

⁵⁾ Эварницкій, Сбор. матеріаловъ, 5.

⁶⁾ Пор. Новицкій, Матер., 27; Ист. зап. о самар. мон., 19-20.

штейн, і від віку коло хліборобства не заходжувалися. А те що звязувано з січовиками, історики Запоріжжя перенесли на всенюку людність Вольностей і подбали, щоб обґрунтувати цей зовсім неправдивий факт ¹⁾). Навіть такий вдумливий і виключно обережний дослідник, як акад. Багалій не уник впливу подібних думок ²⁾). Чужинці підійшли до справи тонше. Вони, напр., знаходили рільництво по-за межами Січи ³⁾). За довід на те, що запорозці мали замислитися над справою рільництва й узялися до нього, править той факт, що з XVIII в. починаючи припиняються виходи з Січи в „малоросійськіє города“, а запорозці безвихідно сидять у себе вдома, а цього без рільництва не можна було-б зробити. Нехай оброблювано „только самую ничтожную часть земли“ ⁴⁾), але таки оброблювано. Про р. Орель серед людности Вольностей ходила така легенда. Орели не існувало доти, поки запорожець не впряг змія в плуга і не провів ним борозни-річища ⁵⁾). Легенда свідчить, що початки рільництва в Вольностях доводиться віднести до дуже старих розмірно часів, а зовсім не до того часу, коли січові дотепники, запобігаючи ласки в останнього кошового, вихваляли були його безсоромно на всі заставки: „як був кошовим Лантух, нічого було класти в лантух, а як став Калниш, пішли паляниці, корж, книш“ ⁶⁾). Забороняючи січовикам обробляти ріллю, Кіш рівночасно чудово розумів, яку вагу має хліборобство. Тим-то напр. оголошувано щось на взірць засівної кампанії. З цього погляду цікавий ордер, надісланий від Січи до низки полковників у Вольностях 16 лютого 1770 р. В ордері зверталось увагу на те, що наближається весна й наказувано „всякому хлибопахатарю... на пыщу всякому чоловіку, обивателем і поженившимся козакам заходитись над оранкою. И так бы оногo насивали, чтоб не только самим хлибопахатарям достаточно было, но еще чтоб могли в продажу завести довольное число“. Кіш передбачав, що дехто з посполитих не впорається з оранкою за браком реманенту. На такий випадок січове начальство радило позичати чи наймати волів ⁷⁾).

¹⁾ Проф. Надхінъ, Память о Запорожьи, 5.

²⁾ Багалій, Заселення південної України, 17. Вийняток становить проф. Яворницький, що не відкидав рільництва в Вольностях, а кволе його зростання пояснював тим, що не було ринку для збуту хліба (Ист. запор. коз., I, 465). Думку, що в Запоріжжі хліборобства не було, підтримував російський уряд, а його в цій справі інформував Київський ген.-губ. Леонтьев. Див. Андрієвській, Мат. по ист. Запорожья, 20.

³⁾ Тоок, Hist. de Russie, II, 128, 137; Huppel, Von den Kosaken, 209, 211; Зап. Наук. Тов-ва ім. Шевченка у Львові, СХХVIII, 49. Пор. в звязку з цим твердження Болтіна (Примѣчанія, I, 382), що 10% території Вольностей було під хлібними ланами.

⁴⁾ Скальковській, Ист. Нов. Сѣчи, I, 179.

⁵⁾ Эварницкій, Вольности, 141—142.

⁶⁾ Надхінъ, Пам. о Запор., 6.

⁷⁾ Запор. Архів, № 69—12, арк. 4—5.

Щоб обробити землю, її треба було насамперед окупувати. Проф. Яворницький гадає, що окупації підлягали лиш садибні та городні місця¹⁾. Така думка неточна. З похідного журналу Кошового, що роз'їздив по Вольностях, видно, напр., що новокодацькому мешканцеві Пикинеру дано „до разсмотрения“ цілий „байрачок“ з 13 щепами²⁾, чаплинський посполитий М. Роботник дістав право на хутір; половицькому обивателеві А. Безсталку дозволено „зделать пристанище и в оном надобное к хозяйству содержать, толко чтоб не утеснял козаков холостых“³⁾. У цих випадках красномовні ота точність нерухомотів, необмежений строк користування й оформлення у вигляді ордера, заадресованого до місцевого начальства. Ще більшу вагу мають отакі випадки. Р. 1774 Кіш дозволив старокодацькому козакові Садачкові „построить хутор в байраце Гашевом“⁴⁾. Самарський мешканець Н. Донець на р. Козацькій „с позволения кошовского, а не собою“ збудував млин⁵⁾. Того-таки року Кіш дозволив козакові Різникові користуватися лісом на протязі „как можно докинуть палицею и завести одне ступне коло“⁶⁾. Або кол. запорозький писар Чернявський в с. Личковій купив собі хутір⁷⁾. На такі нерухомоті Кіш видавав відповідного ордера, „чтоб в оном (володінні) ни от кого никакого препятствия чинимо не было“, як сказано в виданому козакові Таранові листі. На вічну власність дістав собі землі й самарський монастир⁸⁾. Цікаво, що Січ визнавала й набувальну давність. Отож, р. 1774 Кіш за Г. Силихою визнав власність на садок, уважаючи на те, що „ея муж тем через 13 лет владел, обзаведши своим трудом“⁹⁾. Та по-при все те право на нерухомоті виникло не відразу. Досить пізнє його походження з'ясовано тим, що Вольності в своєму розвиткові пережили два етапи хліборобського господарства. Перший можна назвати етапом татарського чи бродячого рільництва. Характеризувався він тим, що не було точного терміну користування, тоб-то користування було не окреслене в часі і в пайці, що, за татарською термінологією, звалася паєм. Розсолода свідчить про таке рільництво так: „де хто обере собі місце, де кому охота припаде, там і сіда“¹⁰⁾. Така тимчасова заїмка доволі довго мала назвисько „жак“¹¹⁾ і що-до розмірів, була нерівна в залежності від того, скільки даний господар міг обробити окупарної землі.

1) Истор. запорож. коз., I, 235; Оч. по ист. запорож. козак., 82.

2) Запор. Архів, № 72, арк. 4 й 11. 3) Ibid, арк. 9 й 10.

4) Скальковській, ор. с., I, 193—194.

5) Зап. Од. О-ва Ист. и Др., XIV, 386.

6) Скальковській, ор. с., I, 193.

7) Лѣтопись Екатерин. Учен. Архивн. Ком., II, 35.

8) Ист. зап. о Пуст.-Никол. самар. мон., 5—6; А. А. Андрієвській, Историч. матеріали, II, 66; Тр. XIII археолог. съѣзда, II, 179.

9) Кіевская Старина, 1886, III, 614.

10) Эварницькій, Запорожье, II, 9—10. Пор. Сбор. Харьк. Истор.-Фил. О-ва, IX, 181 й Сб. стат. свѣдѣній по Екатерин. губ., II, 97.

11) Сб. стат. свѣдѣній по Екатерин. губ., III, 56.

Сучасник писав про пайове хліборобство: „всякий зажиточный козак заседал хлебом столько удобного к тому в долинах поля (ибо высокая и открытая степь не везде к тому способна)“, скільки мав можливости, „и продолжал оное обрабатывать до тех пор, пока обеспеченная земля более плодов производить не переставала“. Тоді господареві доводилося переїздити „на другую реку или на другую балку, а нажатой в том месте... хлеб зарывал в землю в изготовленные к тому нарочно на подобие подземных погребов ямы“¹⁾. Очевидячки, пайове хліборобство проваджено на землях, фактично освоєних. За такого становища *ius* не мало місця. Воно могло повстати тільки при етапі „малоросійського“ рільництва й землеволодіння. Протягом доволі довгого часу переходити на ступінь „малоросійського“ господарства не було раціональним. І без нього жито й пшениця родили сам 9—10²⁾. Обробляти землю удосконаленіш можна було тоді, коли-б хліб мав широкий збут, тимчасом до 1734 р. ледві не єдиний ринок для збуту була Січ, куди довозувало хліб „на потребу сичовихъ козаковъ, остальная же масса оставалась на пропитаніе гнзедюковъ и ихъ семействъ“³⁾. А раз так, то, очевидна річ, не ставилось питання про правильний сівооборот, що потребує поліпшеного господарювання; отже в збільшенню продуктів, яких не було куди збувати, не було зацікавлення. Та Січ Запорозька знала обкладання землі. 10^{0/0} врожаю, що йшли на військо, не рахуючи внесків на округову адміністрацію, можна було здирати лиш з стабільованого господарства. Стабільність-же утворювалася тоді, коли умовна власність ставала безумовна, тоб-то, коли вкладена праця давала новий титул. Факта окупарности було вже не досить. Окупарність простішого типу зводилася, власне кажучи, до освоєння продуктів природи. Той, хто захопив ці дари, ставав їхнім розпорядником. Сіяння злаків, зерно яких було вже окуповане, протягувало, продовжувало право не тільки на *donna naturae*, а й на самий ґрунт, що теж підлягав овласненню. Оскільки-ж стиснуте з усіх боків Запоріжжя мусіло замислитися над справою розвитку продукційних сил і це досягалося зусиллями окремих хазяїв, то Січі й довелося визнати право повної індивідуальної власности окремих осіб на землю⁴⁾. Захоплення землі мали дістати визнання і суб'єктивне і об'єктивне від третіх осіб. Доводилося в звязку з цим вживати тих самих заходів, що знала їх і Гетьманщина. За один з таких заходів був пам'ятковий прочухан, якого дотримувалися самі запорозці, що практикували обряд биття дітей лозинами на певному, обраному чи призначеному місці⁵⁾. Але за такого становища можна

¹⁾ Словарь географич., ч. 2, т. 1, 550. Пор. Kraszewski, Wspomnienia, II, 21; Зуевъ, Путешеств. записки, 271—272.

²⁾ Эварницкій, Вольности, 272.

³⁾ Эварницкій, Ист. Запорож. козак., I, 300.

⁴⁾ Пор. Сбор. стат. свѣдѣній по Екатерин. губ., II, 99.

⁵⁾ Драгомановъ, Малорус. народныя преданія, 250.

було-б сподіватися, що 10% врожаю, що збирала Січ, зменшилися-б для податкодавців, які могли-б розгорнути інші види господарства й збільшити площу своїх полів. Навсправжки людности в Вольностях було геть не густо. Через це доводилося якомога заощаджувати робочу силу. Заощаджуючи доводилося йти лінією найменшого опору. Отож, насамперед, цілину доводилося піднімати як найрідше. Узяти чи підняти її можна було тільки „малоросійським“ плугом, що про нього згадується не тільки в запорозькому „Не любо — не слухай“, а що його знала й повсякденна практика¹⁾. Коли взяти на увагу недостатнє забезпечення посполитих робочою худобою, то стане зрозуміло, що посполиті на Вольностях піднімати цілину могли аж надто не часто. Через це набирає величезного значіння коротенька замітка статистика Кузнецова: „будучи не вь состоянїи распахивать цѣлины, они переходили то вь одну сторону селенїя, то вь другую на толоку“²⁾ й далі. „Весьма вѣроятно, что первые поселенцы (Катеринославщини) послѣ истощенїя вновь распаханнаго мѣста по праву первоначальной заимки, переносили свои посѣвы на прежнія мѣста, успѣвшія отдохнуть пока вспахивалась новая цѣлина“³⁾. Подібні-ж відомості подав в особистому листі до мене лизаветський археолог П. Рябков. Отож, перед нами, власне кажучи, однопільна-двохпільна система хліборобства, що за неї й 10% за 8-літньої експлоатації ґрунту мусіли лягати важким тягарем на господарство посполитого. Означивши збір хліба першого року і взявши 12% падіння врожайности на рік, після полаток 10%, матимемо решту для господарства 90—79,8—68,4—59,6—46,8—36—25,2—14,4, що визначало голод. З браку рівноваги між кількістю земель і робочих рук впливала неминуха екстенсивність хліборобства. А втім остання й собі переходила певні етапи культур, що їх визначали вимоги ринку (Січи) й кількість робочих рук. На підставі досвіду й агрономічної науки, овес обробляти найлегше. На його обробіток треба тільки 19,7 день. За ним іде жито, що для обробітку його треба 41,1 день. Отже випадало-б чекати, що саме ці культури (до речі з жита буває найбільша й падалиця) прийнято в Вольностях. На таку думку пристає проф. Яворницький; він пише: „изъ всѣхъ видовъ хлѣбной растительности вь большемъ количествѣ засѣвались у запорожскихъ козаковъ греча, ячмень и овесъ, вь меньшемъ рождѣ и еще вь меньшемъ пшеница“⁴⁾. Давній російський географ пшеницю ставив навіть на чільному місці⁵⁾. Очевидячки, дослідники кажуть про різні смуги Вольностей і про різні часи. Для проф. Яворницького Вольності з'являються переважно в північній частині і в ранішу епоху, для Зябловського — в південній і в епоху пізнішу. До цієї останньої стосуються і вказівки на те, що в Вольностях культивували

¹⁾ Лѣт. Екат. уч. арх. ком., II, 78; Ш м и д т ъ. Матеріалы, II, 39.

²⁾ Сб. стат. свѣд. по Екатер. губ., III, 58. ³⁾ Ibid., II, 98.

⁴⁾ Яворницький, I, 67. За Крашевським — яра пшениця. Див. Wspomnienia z Odessy, I, 253.

⁵⁾ Зябловскій, Землеопис. Рос. имперіи, V, 340.

кукурудзу, що правда, в невеличких розмірах¹⁾. А втім кліматичні й надто ґрунтові умови разом з невеличкою зацікавленістю людности й неможливістю широких сільсько-господарчих промислів затримували розвиток хліборобства. Ґрунт у Вольностях в'язкенький і обробка його „даже при умѣренно-сыромъ состояніи затруднительна“, як кажуть ґрунтознавці. Ці умови погіршувалися ще через часте бездощів'я, безсніжжя, тумани, сарану, то-що. Отож, тільки в північній частині Вольностей хліборобство себе виправдувало. Та й експорт продуктів до Січи тут був доцільніший, ніж у південній частині, річковий транспорт коштував дешевше, то-що. Нарешті, з економії витрат можна з'ясувати прив'язаність слобід до певного рельєфу (фалди землі й байраки в войовничій обставі сприяли безпечному провадженню карликових господарств і простішому встаткуванню цих господарств, карликових ще й через те, що обмаль було живого й мертвого реманенту) й довгопілля: землі оброблювано (приклад дає с. Кримське) „поблизу селища—у верству, у дві“, а за полями тяглася в глибину маса земель випасних та вільних²⁾. З довгопілля й вузької смуги ріллі з'являлася змога розмірно легко обороняти порушені правні інтереси. Корж свідчить, що претенсії за спаш чи потолочений хліб легко виявляла окружна влада: вже „черезъ нѣсколько часовъ“ спеціально вислані слідчі „объясняли судьям, чего шкода стоить“³⁾. Як мало все-таки земель було під хлібом, видно з даних за 1781 р.: за ними, напр., у межах пізнішої Херсонщини під оранкою було тільки 8,5% усієї землі⁴⁾.

За браком правильного збуту й через фактичну неможливість під гнітом усяких інших натуральних повинностей провадити господарство, ріденька людність Вольностей, зібрана в військових слободах зазнає багато лиха. Це становище в зв'язку з зростанням січового козацтва все гіршало. Посполиті не могли витримати гніту натуральних повинностей.

Тоді перед січовим урядом стало питання, як планово заселити Вольності. Ця нова смуга колонізації починається від 30 рр. XVIII с. і йде поруч з домаганнями Гетьманщини та Росії. Перша після того, як січовики попереходили до Олешок, почала дбати за те, щоб просунути в глибину Вольностей. На подібну політику знаходимо вказівки вже в „просительныхъ пунктахъ“ Скоропадського⁵⁾. В дальшому надібуємо, напр., на такі факти. Р. 1744 запорозці скаржились, що „полковникъ миргородскій Капнисть сталъ заводить на сей сторонѣ Днѣпра слободы и футорами его-жъ полку люди стали вѣзати въ Вольности“⁶⁾.

¹⁾ Пор. Gliżczyński, Znac. i wewn. życie Zapor., 152.

²⁾ Сбор. стат. свѣд. по Екатер. губ., III, 57.

³⁾ Изустное повѣствованіе, 14.

⁴⁾ Матеріали для оцѣнки земель Херсон. губ., VI, 290.

⁵⁾ Маркевичъ, Исторія Малороссіи, IV, 309.

⁶⁾ Эварницкій, Источники, II, 1380.

Що-ж до Росії, то й царський уряд не кривсь із своїм бажанням при-
брати Вольності до рук. Р. 1741 Сенат наказав Кошеві „принимать
и селить выходящихъ изъ польскихъ мѣсть малороссіянъ и бѣглецовъ
великороссіянъ“¹⁾. Або р. 1764 цар. Катерина II наказала „пребыва-
ющимъ уже жителямъ запорожскихъ земель дать жизнь порядочную и спо-
койную, а остальныя запорожскія обширныя и безлюдныя степи заселить
способнымъ христіанскимъ народомъ къ земскому хозяйству и къ военной
службѣ равно устроеннымъ“²⁾. Січ рабські виконувала накази росій-
ського уряду. Вона не подумала не послухатися їх, а тільки використала
на свою руку, тим більш, що практично Кіш задовго перед останнім
наказом ступив на такий шлях. Ще напр. 1741 р. Кіш запропонував
своїм членам заходитися коло заселення „окраинъ собственныхъ вла-
дѣній“. Те-ж саме повторив він і р. 1756³⁾ і 1761⁴⁾. Особливих пере-
шкод для операцій що-до заселення не було. Контингент охочих осели-
тися в Вольностях був достатній, надто після того, як у Гетьманщині
пішли поголоски про майбутню панщину. „Многіе въ страхѣ, предчув-
ствуя панщину, бѣжали въ Запорожье; сельскій людъ — хлѣборобы въ
Запорожьѣ значительно стали увеличиваться именно съ того времени“,
каже один з описувачів Запоріжжя⁵⁾. Коли р. 1764 запроваджено Ново-
російську губерню, туди вільно було переходити селянам. Отож Ко-
шеві лишилося тільки перехопити цей рух і, як цілком слушно каже
проф. Яворницький, забрати до себе⁶⁾, не вважаючи на вказівку цар-
ського уряду, що такий захід з боку Запоріжжя зможе болюче вдарити
по поміщиках⁷⁾. Мужики, що сунули на південь, дуже добре розуміли
становище. Гупалівці заявляли в 70 р.: „въ здѣшнихъ мѣстахъ по Воль-
ностямъ Запорожскимъ земля никому не возбранна и переходъ съ мѣста
на мѣсто всякому свободенъ“⁸⁾. Запорозці вживали різних засобів, щоб
залюднити свої степи. За одну з принад було оголошення „воль“. Не
дарма-ж р. 1747 старосамарський сотник скаржився, що „изъ староса-
марской сотни обыватели болшею половиною сошли в Кодака и живутъ
по Днѣпру, Самари, Килчанѣ, и в пр. мѣстахъ, коихъ запорожцы со-
держатъ въ своемъ вѣдомствѣ и отъ податей всѣхъ защищаютъ и оныя
потому никакихъ податей не платили и платитъ не хотятъ да и взыска-
вать за защищеніемъ запорожцевъ, весьма невозможно“⁹⁾. За инакший
спосіб були примусові згони людности з інших місць. Так р. 1774 за-
порозці захопили 18 чол. з вершино-каменецької роти, 5 чол. з Чорного

¹⁾ Эварницкій, Ист. запор. коз., I, 324.

²⁾ Эварницкій, ор. с., I, 326.

³⁾ Скальковскій, ор. с., II, 167.

⁴⁾ Истор. зап. о самар. мон., 29.

⁵⁾ Надхинъ, ор. с., 68; пор. Скальковскій, ор. с., II, 31—32.

⁶⁾ Эварницкій, Ист. зап. козаковъ, I, 326; Запорожье, II, 172.

⁷⁾ Скальковскій, ор. с., II, 302—303.

⁸⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатерин. еп., I, 340.

⁹⁾ Эварницкій, Источники, II, 1660—1661.

Ташлика, 6 родин з молдавського полку, 40 жінок з пікінерського полку й т. д. ¹⁾). Російський уряд обвинувачував запорозців у тім, що вони до своїх слобід вивели до 8.900 д., „включая тутъ, и тѣхъ, кто отъ притѣсненія козаковъ въ собственныхъ своихъ жилищахъ принуждены были переходить къ нимъ и подчиняться ихъ самовластію“ ²⁾). Нарешті Січ пересовувала свою людність у межах Вольностей з місця на місце. Акад. Багалій переказує такий факт 1769 р. „для ловлі риби було послано в місцевість, де потім появилась слоб. Миколаївка, 500 жонатих козаків, але вже влітку того-ж року вони оселились там на завжди“ ³⁾). Будь-що-будь зазначеними трьома шляхами залюднувалися Вольності. „Малоросійськіє выходцы, каже письменник XVIII стол., распространялись помалу до р. Буга и Днѣстра и по всей той странѣ, которая находится между сими рѣками и Днѣпромъ и завели... селенія и деревни“ ⁴⁾). Так з'явилися слоб.: Андріївка, Крилівка, Кримське чи Кримська Яма, Нижне ⁵⁾), Лозоватка, Чаплі ⁶⁾), Тритузне, Зелена, Мануйлівка, Крутий Яр, Кочережна, Козирщина, Зайцівка, Н. Кам'янка, Карнаухівка, Глибокий Яр, Котівка, Кирпата Балка, Гупалівка, Шулівка, Бабайківка, Петрівка й ин. ⁷⁾). Гільденштедт нарахував 30 запорозьких слобід, у р. 1775 — до 45 сіл, а Скальковський — 64 села чи слободи. Останню цифру підтримує й Дорошенко ⁸⁾). Але все за те, що заселених одиниць у Вольностях було куди більше. Рівнобіжно з тим, як зростала людність у Вольностях, на місцях підносилося господарство й збільшувалися прибутки Січи та її можливі ресурси.

§ 3-6.

Людність Вольностей не тільки одбувала повинності й давала натуральні на користь Січи й січового козацтва внески, на неї ще покладали низку грошових податків. Запоріжжя не являло собою замкненої автаркії. Що правда, десь ще підчас договору 1686 р. між Польщею та Московією за Запоріжжям визнавано право „всякое удовольствие какъ въ лѣсахъ, такъ въ звѣриныхъ и рыбныхъ ловляхъ

¹⁾ Эварницкій, ор. с., II, 1673—1674, 1876; Терновскій, Къ ист. запор. края, 18—19.

²⁾ Ригельманъ, Лѣтопис. повѣствованіе, ч. III, 33. Пор. Зап. Од. О. И. и Др., XV, 558; Лѣт. Екатер. уч. арх. ком. IV, 71.

³⁾ Засел. півден. України, 24. Тоді-ж дано початок слоб. Троїцькій і Покровській — Эварницкій, Ист. зап. коз. I, 351; Мат. для ист.-ст. оп. Ек. еп. II, 215.

⁴⁾ Соч. и переводы за 1760 г., IV, 307, Пор. Мат. для истор.-стат. опис. Екатер. епархii, I, 90; Зап. Од. И. и Др., XXVI, 7—11.

⁵⁾ Мат. для ист.-ст. оп. Екатер. еп., II, 143, 153.

⁶⁾ Скальковскій, ор. с., I, 192—193.

⁷⁾ Эварницкій, Источ., II, 1714; в и - ж е: Вольности, 199, 196; Запорожье, I, 99; Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., I, 239, 194, 464, 78, 83, 336, 339, 331, 332; Зап. Од. О. И. и Др., VII, 175 й ин.

⁸⁾ З минулого Катеринославщини, 37.

і соляныхъ промыслахъ добычь себѣ получати¹⁾. На підставі цього навіть було висловлено думку, ніби Запоріжжя не відчувало потреби „въ привозныхъ товарахъ и все нужное (запорозці) производили сами“²⁾. Але подібні твердження виглядають як фантастичні. Запорозці зовсім не були якимись Робінзонами, надто в XVIII стол. Вже в XVII в. з січовиків були спритні работорговці. Напр. р. 1653 Січ продала трьох татар за 900 зол. московському дворянинові Харлампієву³⁾, 1688 р. козак рогівського куреня продав татарина за 60 талярів, хтів і иншого продати та не зійшовсь у ціні⁴⁾ й т. д. Те-ж саме робили січовики і з військовою здобиччю. Відомо напр., що Сірко р. 1663, звоювавши Перекіп, спродував, повертаючись, військову здобич⁵⁾. Через залюднення Вольностей розпочалися правильні торговельні обороти Запоріжжя з сусідніми державами. Для них Запоріжжя або приставляло чужі товари, будши, отже, транзитною країною, або досилало їм продукти свого господарства і, значить, являлось експортером чи, нарешті, імпортувало до себе чужоземні товари й само споживало їх. Так провадилася торгівля з турками⁶⁾, з Кримським Ханством⁷⁾, Польщею⁸⁾, з Росією⁹⁾ і Гетьманщиною¹⁰⁾. Експорт з запорозьких Вольностей — експортувався сирівець — був теж чималий¹¹⁾. Транзитна торгівля давала порівнюючи невеличкі прибутки¹²⁾. Підбиваючи підсумки,

¹⁾ Эварницкій, Источники, I, 26.

²⁾ Буцинский, О Богданѣ Хмельницкомъ, 24.

³⁾ Эварницкій, Ист. запор. коз., II, 847.

⁴⁾ Эварницкій, Источники, I, 125, 126. ⁵⁾ Ibid., II, 337.

⁶⁾ Акты Юж. и Зап. Рос., III, 196; Андриевскій, Мат. по ист. Запорож., 76, 79; Зап. Од. О. И. и Др. XIV, 627—628; Сенат. Архивъ, VII, 112; XII, 30; Эварницкій, Ист. запор. коз., II, 547; Скальковскій, ор. с., II, 90; I, 215—217, 221; Ригельманъ, Лѣтоп. повѣств., ч. III, 34. Загальна сума торгівлі при каравані в 1000 верблюдів й 14 суднах, треба думати, не перевищувала 200—250 т. карб.

⁷⁾ Зап. Архив, № 29, арк. 5; № 37—19, арк., 5—6, 15—16; № 75, арк. 9; Эварницкій, Источники, I, 12, 199; він же: Ист. зап. коз., II, 82, 446; Андриевскій, Комиссія 1749 г., 22; Львовъ, Запор., 46; 49—50; Сб. Рус. Ист. О-ва, VIII, 166; Полн. Собр. Зак. VII № 4700; Сенат. Арх., XIII, 16; Скальковскій, ор. с., I, 218—219. Торговля з Кримом виражалася в невеличкій сумі 60 т. карб., це навряд чи відповідає дійсності.

⁸⁾ Запорозьк. Арх. № 169 арк. 5, 12 й 21; № 3 арк. 35; № 85 арк. 3—6; Эварницкій, Ист. Зап. коз., II, 455 й ин. Розміри цієї торгівлі, на жаль, невідомі; можна думати, що вона не перевищувала 20—30 тис. карб.

⁹⁾ Запор. Арх. № 8 арк. 22, 152; № 52, арк. 117—118; № 46—71, арк. 12, 22, 92, 20; № 17—26, арк. 64 й ин.; Эварницкій, Сбор. мат., 32; Сб. Хар. Ист.-Фил. О-ва, IX, 149—150. Тотальна цифра довозу з Росії перевищувала 350 тис. карб.

¹⁰⁾ Эварницкій, Сб. мат., 179; Сенат. Архивъ, XI, 275; Мат. воен. уч. арх. Глав. Штаба, I, 652; Діар. Генерал. Канцелярії, 83 й ин. Розміри торгівлі з Гетьманщиною не перевищували 50 т. карб.

¹¹⁾ Він досягав 100 тис. карб. — пор. Зап. Х. И-Ф. О-ва, IX, 148. Ефименко, Южная Русь, II, 44.

¹²⁾ Вони виражались для 1745 р. — 264 карб. 55 к., 1749 р. — 596 карб. 59 коп. 1751 р. — 798 карб. 63 к. індукти-евекти. Що остання пересічно вираховувалась з 2⁰/₁₀₀, то транзитна торгівля сягала min. 13.000 карб. max. 40 т. карб. Ів., ст. 150.

загальну суму Запорозької торгівлі можна визначати в 800—835 тис. карб. В торговельному обороті Січі кидається в очі перевага імпорту над експортом. Вольності продавали в 7 разів менш ніж купували. Беручи на увагу, що найбільший імпортер була Росія, не важко збагнути, що Вольності для неї були за ринок збуту, де балакучий московський купець розпоряджавсь як хотів і силкувавсь як-найбільш „викачати“ не тільки сировини, а й грошей з Січи¹⁾. Гроші потрібні були Січі надзвичайно. Ради них доводилося відкидати пуританські правила колишньої воячини. Козак кисляківського куреня К. Письменний р. 1755 засуджений був до кари на горло за гайдамацтво. Але що він „многимъ козакамъ и постороннимъ людямъ на немалую сумму денегъ задолжался“, то Письменного дарували горлом і віддали на поруки²⁾.

Потрібні були не просто гроші, а гроші добрі, бо Січ не раз переживала справжні грошові кризи. Отож, р. 1748 й 1749 болізно вдарила по січових торговцях сила-силенна бешликів, що переповнювали Січ; через це підскочили ціни на продукти першої необхідности³⁾. Р. 1763 сталася нова грошова криза в зв'язку з реформою бешлика: щоб замінити старий бешлик на новий, дано було дуже короткий час; протягом цього часу січові купці не упоралися; через це старі бешлики йшли „почти ни по чому, а потому и убитокъ многіе немалой понесли“⁴⁾. Р. 1764 спала на Січ нова криза в зв'язку з тим, що Сенат припинив випуск срібних грошей до Запоріжжя й залляв його мідяною монетою⁵⁾.

Все це й спонукало запорозькі керівничі кола поклопотатися тим, щоб коли не всі повинності, то бодай деякі перекласти на гроші і будь-що-будь нові податки брати тільки грошима.

До грошових податків, що мали сплачувати посполиті, належав земельний. Власне кажучи, цей податок можна й слід було-б назвати податком з приводу землі. Коли торговельна частина Січи з'ясувала собі, яке значіння для Запоріжжя має земля, вона через січовий уряд почала клопотатися перед Петербургом, щоб запорозьких земель не чіпали. Почалися дорогі подорожування „до столиці“, давання хабарів, довге перебування в Петербурзі з надсильними для Січи видатками. Отож на початку 50-х рр. XVIII в. „зходка“ й ухвалила була „войсковую сумму усугубить“, запровадивши спеціальний податок з усього майна не січової людности, з тих самих одружених козаків і посполитих, „кои необходимо с давних лит землями и лисами... беспрепятственно... користуются“. Потрібна сума що-року мінялася й записувалася „противъ числа дворового расположения“. В кожній слободі потрібні гроші

¹⁾ Р. 1784 напр. один купець вивіз з Січи 4700 крб. сріблом (Зап. Арх. № 72, арк. 26).

²⁾ Скальковській, *op. c.*, 167.

³⁾ Эварницкій, *Сборн. Мат.*, 8; Сенат. Архивъ, VII, 514.

⁴⁾ Запорозьк. Архив, № 171, арк. 90, 95, 70; Чт. въ О-вѣ Нестора Лѣтоп., XVIII, в. 3, 22.

⁵⁾ Сенат. Архивъ, XIII, 16, 17; Запор. Арх., № 28—11, арк. 29; № 59—14, арк. 1.

збирали отамани, „даби они сами въ каждомъ селѣ промежду собою, смотря по имуществамъ, скоту, хуторамъ, мельницямъ, по промыслу и другимъ состояннямъ, кто чего достоинъ, положили реестрамъ“. Збирали гроші протягом короткого часу: за місяць треба було зібрати всю „квоту“. Щоб справа йшла певніш, податок дозволялося віддати на відкуп. У Самарській окрузі (паланці) зібрано р. 1757 — 520 крб., 1759 — 605 крб., 1760 — 730 крб., 1761 — 500 крб., 1768 — 384 крб., 1771 — 433 крб. 28 к.; з Кодацької паланки за ті-ж роки заплачено: 480 крб. — 750 крб. — 814 крб. — 500 крб. — 356 крб. 65 коп. й 351 крб. 70 коп. ¹⁾. Спочатку податок виплачували гніздюки й селяни тільки в двох зазначених округах. А втім, згодом бачимо такий податок ще в паланках: Орельській (1770 р. — 167 крб. 16,5 коп.) й Протовчанській (1770 р. — 381 крб. 59 к.) ²⁾. Податок був такий важкий, що посполиті почали кидати насиджені місця й переходити на інші, „хотя всевозможные мири были употребляемы, но „висельці“ на свої миста“ не захтіли повертатися. Роздратована січова старшина не добрала кращого способу вплинути на люд, як „въ упрямственномъ случаѣ скоть у ихъ позабирать“ ³⁾ і нарешті довелося таки зменшити податок, що й бачимо наприкінці 60 й на початку 70 років.

Поруч бачимо так званий „військовий оклад“ ⁴⁾ ко охораненню військових земель и протчих нужд ⁵⁾. У теорії сами посполиті мали розкладати між собою. А втім, як видно з однієї справи 1775 р., жадної „пропорції“ для збирання його не було. Або краще сказати, пропорцію давали згори такого роду: з заможного (тяглого) брати по 70 коп., з бідного (пішого) — по 30 коп. від хати, а з найбідніших людей по 50 коп. від родини ⁶⁾.

Колишній натуральний збір: покуховне, скатне чи скемне або скетне переведено в 60-х рр. XVIII в. теж на гроші ⁷⁾.

Запроваджено й шинковий грошовий збір за право мати шинок і торгувати в ньому. Від шинкової будки з льодовнею брано по 2 крб. 50 коп., від такої-ж будки з льодовнею й льохом по 5 крб. Останній (в 5 крб.) збір був твердо фіксований, що-ж до першого, то він коливався залежно від умов, знижуючись до 1 крб. 50 коп. й 2 крб. За один льох платили 2 крб., за льох і льодовню — 4 крб. Коли взяти на увагу, що шинковий збір платили незалежно від того, де стояв шинок — у фобургу, слободі чи селі ⁸⁾, то буде зрозуміло, що посполитим важко було знаходити собі підпору, заводячи шинок. Як поступінно меншало

¹⁾ Запорозьк. Архів, № 136, арк. 1—5, 7—8, 25—26; № 104, арк. 8—9.

²⁾ Ibid., № 104, арк. 89—90. ³⁾ Ibid., № 136, арк. 39.

⁴⁾ Ibid., арк. 37.

⁵⁾ Истор. Зап. о самар. мон., 36.

⁶⁾ Запорозьк. Архів, № 75—15, арк. 32.

⁷⁾ Ibid., № 23, арк. 22. ⁸⁾ Ibid., № 83, арк. 18.

шинкарів, видно з цифрових даних, що показують, скільки надходило шинкових зборів. Отож було зібрано шинкових грошей:

	1771 р.	1773 р.
У Кодацькій паланці	205 крб. 70 к.	172 крб. 20 к.
„ Орельській	110 „ 50 „	101 „ 50 „
„ Самарській	327 „ 50 „	247 „ 15 „
„ Протовчанській	63 „ 50 „	72 „ 50 „ ¹⁾ .

Не могли посполиті й торгувати, бо довіз товарів і всяких продуктів дуже здорожував спродувані речі. Досить згадати тільки перевозові видатки. Напр. на петрівському через р. Чаплинку мості брали від важкого воза по 1 коп., від порожнього по 0,5 коп.²⁾ тільки за самий віз. Але брали ще за провіз продукту: з великої бути горілки 50—60 к., від інших — „по меншому разсматривая числу“, „за возъ пшена или пшеничного борошна за чт. 25 коп.“, від воза з житнім борошном по 15 коп., з воза риби 30—50 коп.³⁾, з соляної хури 50 коп.⁴⁾, вагового 20 коп., за перегін вівці по 1 коп., рогатої худоби й коня по 5 коп.⁵⁾, з пуда меду 5 коп.⁶⁾.

Про мита, що збирали по-за межами Запоріжжя, десь у Криму, і що дуже зростали⁷⁾, не доводиться й говорити. Так само й про „неуказные пошлины“⁸⁾.

Та це були не всі податки. До 1764 р. посилені від Коша урядовці діставали від посполитих натуральне утримання. Відтоді людність повинна була на кожного посланця давати на день по 20 коп., не включаючи сюди помешкання в місцевих людей, що Кіш скасував тільки 1773 р.⁹⁾ Відомі цільові короткотермінові податки, напр. „на согласительную комиссию по взаимным претензиям запорожцевъ и татаръ“¹⁰⁾ і надзвичайні одноразові в кількості 300—500 крб.¹¹⁾

Окрім того на посполитих спадали місцеві збори „на бумагу и сургучу и пр. канцелярские расходи“, на що кожна округа (паланка) щороку збирала по 30 крб., причому Січ не забороняла збільшити цей збір¹²⁾. На писаря кожний платив від 5 до 10 коп. на рік¹³⁾.

¹⁾ Ibid., арк. 23, 25, 27, 30, 32, 55, 65, 70. Про кількість шинків у різних місцевостях Запоріжжя див. Скальковській, Ист. Нов. Сѣчи, I, 204. Список Скальковського аж надто не повний і не зовсім правильний.

²⁾ Запорозьк. Архів, № 122, арк. 139.

³⁾ Ibid., № 57, арк. 45. ⁴⁾ Ibid., № 22, арк. 124.

⁵⁾ Ibid., № 26, арк. 30 й 35; № 23, арк. 73.

⁶⁾ Ibid., № 8, арк. 288; Зап. О. О. И. и Др., VII, 175; Эварницкій, Вольности, 237.

⁷⁾ Напр. біля Перекопської вежі брали від воза сап'яну в р. 1755—60 коп., в 1760—1 крб. 20 коп., в 1767—5—10 крб.; від возу соли—4,08—5,20 коп. й т. ин. Запорозьк. Архів, № 37—19, арк. 18.

⁸⁾ Напр. 1—2 крб. з кухви горілки. — Ibid., № 95, арк. 62.

⁹⁾ Ibid., № 104, арк. 35; № 83, арк. 67.

¹⁰⁾ А. Андрієвській, Комиссія 1749 г., 8 прим.

¹¹⁾ Скальковській, I, 206. ¹²⁾ Зап. Арх., № 57, арк. 24.

¹³⁾ Ibid., № 104, арк. 232.

Нарешті відомі податки, що заводилися зовсім не законно. Так, р. 1758 стало відомо, що з шинкарів „невѣдомо почему“ місцеве самарське начальство брало по 50 коп., що хоч і було скасовано, але, очевидно, в життя не ввійшло, бо наказ довелося повторити 1773 р.¹⁾ Або р. 1774 кошовий Калнишевський, щоб оплатити працю майстрів, що робили йому млина, наказав у сл. Зеленій й Верблюжці „с обывателей“ збирати залежно від майнового стану 2, 4 й 5 коп. Роком раніш усі слободи Кодацької паланки вносили на ту-ж потребу так само від 2 до 5 коп.²⁾

Не можна, кінець-кінцем, забути й про утримання духівництва; на нього окрім руги збирали роковщину, то-що³⁾.

Сама операція, як провадили збори, була морочлива. Платників вносили в особливі книги, за правильним провадженням їх наглядали особливі вислані од Січової канцелярії доглядачі й паланковий писар⁴⁾. Збирання покладали на комісара в кожній паланці⁵⁾; комісара того вибирали громади. За комісаровими вказівками проваджено записи прибутків і видатків; про це давано звідомлення перед паланковим начальством⁶⁾. Останнє посилало свої міркування до Січи. Коли бракувало потрібної для Січи суми, тоді за це відповідав комісар і ті урядовці з паланки, що дозволяли комісарові провадити ті чи інші видатки. Після одного випадку в Кодацькій окрузі, де зроблено розтрату, з Січи стали вимагати, щоб у військових книгах розписувалися ті, хто дістав гроші⁷⁾, й щоб проваджено було особливі боргові реєстри, „коликое число какимъ именно старшинамъ въ проѣзди ихъ издержано на харчъ и какихъ мѣсяцей“⁸⁾. Збори проваджено протягом місяця. Але-ж тоді, як наставав *vis major* (це було, прим., р. 1769, коли в звязку з татарським наскоком розбіглася чисто-вся людність), установлювано новий строк⁹⁾. Призначений податок вношено неодмінно, в противному разі з „ослушним“ наказувано „поступать яко съ противникомъ и призра-телемъ“¹⁰⁾. Як ласку, дозволювано розстрочку „ради облекшенія“; це бачимо в одній справі 1770 р.¹¹⁾ Дозволяли й відстрочити внесення податку тоді, напр., як платник бува занедужав¹²⁾. Та це був нечастий вийняток. Здебільшого-ж платникове майно „грабували“¹³⁾.

Збирання податків доводило до одчаю і людність і громадське начальство. Був такий випадок, коли р. 1772 на кодацьку людність накладено податок „зъ имущественныхъ по одной полтинѣ“. Але отаман громадський замість збирати „невѣдомо куди збѣжалъ и в ту должность другой вступитъ не хотѣлъ“¹⁴⁾.

¹⁾ Запорозьк. Архів. № 83, арк. 73, 75, 82.

²⁾ Ibid., № 47—96, арк. 19, 14, 18. ³⁾ Ibid., № 122, арк. 40 й 149.

⁴⁾ Ibid., 105, арк. 121. ⁵⁾ Ibid., № 63, арк. 64.

⁶⁾ Ibid., арк. 131 й 137. ⁷⁾ Ibid., арк. 126. ⁸⁾ Ibid., № 115.

⁹⁾ Ibid., № 136, арк. 33. ¹⁰⁾ Ibid., № 83, арк. 72.

¹¹⁾ Ibid., № 104, арк. 40 й 50. ¹²⁾ Ibid., № 72, арк. 6 й 11.

¹³⁾ Ibid., № 95, арк. 153; № 18—36, арк. 116. ¹⁴⁾ Ibid., № 104, арк. 202.

Податковий гніт збільшувався ще й тим, що самий суд ухвалював свої вирокі так, щоб вони висловлювалися в грошах.

Практика на місцях широко цим користувалася. У зв'язку з великими натуральними й грошовими повинностями та податками людність Вольностей не могла втриматися на поверхні життя. Найзаможніші ще могли зводити кінці з кінцями, але й їм було дуже суцужно. Одружені козаки не витримували й переходили в посполиті, останні шукали порятунку в переході до числа козаків, звідки їх усе-таки витягували „и взыскивали съ нихъ расположенное противъ другихъ“¹⁾. Іноді саме начальство намагалось обернути одружених козаків на посполитих. Коли 18 чоловіка козаків с. Чернечого відмовилися бути під орудою Самарського монастиря, то Кіш відповів дуже двозначно про те, як вони мають відбувати наряди „против тамошних козаков“²⁾. Всі клопоти січового й окружного урядів зводилися до того, щоб Військові „повинность несли“ мешканці Вольностей³⁾, для цього вони й перебували „в смотрении“ паланок⁴⁾. Людність була на облікові. Проваджено особливі реєстри сіл, хуторів, виходнів чужої юрисдикції⁵⁾, виходнів, що заявили про бажання вступити під юрисдикцію Січи⁶⁾, осіб, що переходили з одного до іншого стану „без дозволения Коша самовольно“. У зв'язку з цим існувала навіть група т. зв. дубельних посполитих, що номінально відійшли „изъ числа войсковыхъ“, але фактично „остались въ числѣ войсковыхъ-же“.

Селянська маса (про неї тільки й можна говорити, бо за браком промислів і торгівлі в слободах і містечках *jus civile* не протиставлявано *jus villanum*) поділялася на посполитих чи десяткових у новоосаджених місцевостях, військових, що сиділи в пунктах старовинної фобургової колонізації, і, як сказано, дубельних; нарешті, відомі й підсусідки. Представники першої й третьої групи могли переходити в козаки, підсусідки й військові, другої — в козаки й підсусідки. З цифр, зібраних р. 1772, видно, що найбільша маса по всіх трьох групах відходила до підсусідків (166 випадків), тоді в козаки (76 випадків), у військові (20 випадків) і курінні селяни (були й такі, їх нараховано тільки 4 випадки)⁷⁾. Отже всі групи живовидячки зубожіли. В козацтві могли знайти порятунок не дуже численні елементи: з посполитих 30%, з військових 40%, з дубельних — 20%. Зате до підсусідків потрапило з посполитих мало не 60%, з військових по-над 40%, з дубельних трохи не 70%. Може здатися, що козаки, елемент економічно дужчий, не могли теж убожити. А втім із списків одружених, що оселялися в суто-козачих слободах чи отаманствах і в слободах, де була мішана людність, зубожалих було чимало.

¹⁾ Запор. Архів, № 104, арк. 187.

²⁾ Ист. зап. о самар. мон., 30.

³⁾ Зап. Арх., № 56—8, арк. 4.

⁴⁾ Ibid., № 107, арк. 28.

⁵⁾ Ibid., № 119, арк. 63.

⁶⁾ Ibid., № 18—36, арк. 36—38.

⁷⁾ Ibid., № 104, арк. 173.

Залежно від достатків людність Вольностей ділилася на тяглих, піших, убогих і нищетних — так само, як і в Гетьманщині. Так от, що-до заможности козацтва, то в с. Грузинівці, напр., на 3 козаків один належав до піших, у сл. Васильовій з 11 козаків 5 були піші й убогі, в сл. Сердюківці було двоє козаків і обидва піші й убогі, в отаманстві цеглянському з 6 козаків половину становили піші й убогі, то-що. Серед козацької людности в Васильківському отаманстві рахувалося до 30% піших і вбогих¹⁾. Можна було-б сподіватися, що козацтво убожіло-б повільніше, коли-б по слободах або отаманствах оселялися козаки з одного тільки куреня. Тільки-ж навсправжки ніде такого не було. У сл. Васильковій, прим., козаки розподілялися отак: 3 належали до незамайківського куреня, 2 — до сергіївського, 2 — до мишастівського й по 1 до кисляківського, тимошівського, батуринського та поповичівського. Або в Чорнухівці було з платнірівського куреня 3, з переяславського, канелівського, левушківського, платнірівського і іванівського по 2, а з коренівського, сергіївського, джереміївського, кушівського, корсунського, кисляківського й титарівського по 1. Отже жадної товариської взаємодопомоги не могло бути. Щоб уратуватися, окремі господарі намагалися об'єднуватися. Такі факти траплялися. Напр. серед одружених козаків над Протовчею р. 1770 було 8 чоловіка, що господарювали з братами, 9 — з іншими родичами, 2 — працювали вкупі, дарма що були один одному чужі. В сл. Чорнухівці в 5 випадках разом господарювали брати і в 9 — родичі. В слоб. Могилеві над р. Біловодкою зустрічаємо господарство братів у 69 випадках, родичів у 15, сторонніх один одному людей у 14 випадках. Що правда, іноді окремий господар мав куди більше за об'єднаних господарів. Справді, в с. Курилівці, напр., брати Масютенки мали тільки пару коней, брати Крупченки — так само й 8 волів. Поруч Ніздрень мав стільки-ж коней та волів і т. д.²⁾.

Серед посполитих бачимо переважно індивідуальних господарів, хоч не виключалось й об'єднання їх. У вище названій Курилівці з 45 тяглих тільки 5 господарювали сукупно з своїми родичами, інші — індивідуали, на 51 пішого нараховувалось 48 індивідуалів. У Чаплинці і тяглі і піші господарювали індивідуально й т. д.

Але серед козацтва не траплялось розряду нищетних, тимчасом як серед посполитих нараховувалось до 50% нищетних³⁾. З'ясовувати це треба тим, що, коли козак доходив до становища нищетного, то він же не міг лишатися серед козацтва, а вступав до посполитих⁴⁾.

Поділ на тяглих, піших і підсусідків мав фінансове значіння. Тяглі, котрі мали худобу, платили більш ніж піші, що в них худоби не було. Перші платили від хати, другі від родини. Що-до підсусідків, то вони несли оклад залежно від того, чи господарювали, дарма що ближчих

¹⁾ Запорозьк. Архів. № 126, арк. 30—31.

²⁾ Ibid., № 102, арк. 16—20.

³⁾ Ibid., арк. 10—13.

⁴⁾ Ibid., арк. 13—14; Ист. зап. о сам. мон., 21.

відомостів про підсусідків не маємо. Існування-ж їхнє не підлягає сумніву¹⁾. Організація окладна, отже, не різниться від гетьманської.

Дві слові про внутрішню організацію слобід і нових сіл. Слободами керували отамани посполиті; один раз трапляється (в Кодаку під 1774 р.) городничий (може, помилково названо так отамана)²⁾. При отамані для канцелярських справ був „найманий писар“³⁾. Є глухі вказівки на те, що існували отаманські правління — рід ратуші⁴⁾; організація їх, на жаль, поки-що лишається невідома. По селах правила отамани, що перед Січчю й окружною владою виступали звичайно поодинокі. А втім, відомі випадки, коли сільські отамани виступали й об'єднано. Напр. р. 1774 всі сільські отамани Орельської паланки клопоталися перед паланкою „о представлені, не буде ли дозволено имъ селится по Килчені на сей сторони и Килченки по обоимъ сторонамъ футорами“⁵⁾.

Сукупність усієї людности в даному пункті, що керували нею отамани, звалася громадою; за членів її були тільки господарі. Інших прав окрім права вибирати збірщиків і наймати писаря фактично громада не мала. Навіть на те, щоб збудувати церкву, громада мусіла прохати Кіш⁶⁾, куди, як от в 70 рр. XVIII в. в Половиці, посилала своїх ходаків⁷⁾. А втім, належало громаді ще право вибирати попів. Р. 1771 в Новокодаку „настояща“ й давніша старшина (все-таки!) й парафіяни вибирали собі настоятеля й вікарія йому⁸⁾. Вона приділяла попам і землю, як можна бачити в ст. Самарі в 70-х рр.⁹⁾.

Перед нас, отже, по суті безправна маса селянської людности, що мала обов'язки й була за слухняне знаряддя в руках Запорозької Січи. Тільки січовики мали права. Посполиті-ж і одружені гніздюки виконували накази центрального й окружного чи паланкового начальства, що пильно стежило за поспільством і цупко тримало його в своїх руках, усе дужче затягуючи на шиї посполитих мотузок.

§ 4.

Слободи, отаманства й села на певній території Вольностей об'єднувалися під управою паланки.

Паланка не просто адміністраційний поділ Вольностей. Вона насамперед господарчо-територіяльна одиниця, бо Вольності являли собою власне суму таких одиниць. Отож з Барвінкової Стінки була лісова

¹⁾ Див. напр. Лѣтопись Екатерины. уч. Арх. ком., II, 35.

²⁾ Запорозьк. Архів, № 72, арк. 6.

³⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатерины. еп., I, 42.

⁴⁾ Эварницкій, Вольности, 355.

⁵⁾ Запорозьк. Архів, № 147, арк. 16.

⁶⁾ Эварницкій, Истор. Запорож. коз., I, 331.

⁷⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатерины. еп., I, 41.

⁸⁾ Ibid., I, 27. ⁹⁾ Ibid., I, 304—305.

округа, Бугогардової паланки — рибна, Самарської — торговельна, Протовчанської — соляна. Специфічність господарчих ознак і відокремлювала ту або ту частину території в особливу одиницю. Залежно від господарчої фізіономії їй доводилося ту чи ту ділянку відокремлювати, надавати їй адміністраційної організаційної форми. Поняття „паланка“ й дотепер твердо та точно не усталено. Як гадає, напр., Куліш, паланка — щось подібне до хутора ¹⁾). Вольності, як гадав зазначений дослідник, було залюднено „разсѣянными на пространствѣ нѣсколькихъ тысячъ квадратныхъ верстъ паланками и хуторами, которые образовались изъ выходцевъ польской и московской Малороссіи“. Але-ж на цю думку не можна пристати, бо відомо тільки щось із вісім паланок (насправжки, як побачимо, більш) з безліччю зимовників, слобід, сіл і містечок. Отже наближати паланку до хутора чи що не доводиться.

Іншу думку висловив польський історик. Паланка, казав він, це був не географічний поділ, а рід догляду за безпечністю козацьких Вольностей з боку сусідніх народів ²⁾). На погляд цього дослідника, паланки був рід прикордонної сторожі. В такому разі паланки мали-б являти собою вузьку смугу території й не чіпати людности в глибині країни. Насправді-ж вони тяглися не стільки вздовж кордону, скільки в глибину Вольностей і охоплювали не тільки козаків, але й іншу людність. Помилку Гліщинського виправляв Мурзакевич, він уважав, що „паланка — судопроизводство прежде бывшихъ, запорожцевъ“ ³⁾). Але відомо, що судочинство відбувалося і в Січі і в будь-якому місці Вольностей, могло не звязуватися з певним пунктом чи з певним урядом. На практиці-ж паланковий суд відбувався тільки в межах даної паланки, судив, знов-же, тільки певний уряд, що мав і інші функції.

Історичний матеріал висвітлює поставлене питання так. Р. 1615 татари писали, що, воюючи з козаками, вони в околицях Бара „200 міст чи паланок сплюндрували“ ⁴⁾). Р. 1614 турки вганяли за погромленими козаками до Черкас і Корсуня та й хтіли „замки й паланки, де (козаки) мешкали“, побрати, аж довідалися, що в наскоках козацьких винні не стільки козаки, скільки старости замочкові й паланкові ⁵⁾). З таких повідомлень виходить, що паланки — рід міст, де жила місцева або окружна адміністрація. Порівнявши паланки з замочками, бачимо, що паланку треба-б уважати за озброєне місто. Більше-менше отаке поясіння дає й подорожній по Україні, пишучи, що „паланка — значить устанавленый пушками окопъ, въ которомъ живеть полковникъ; паланка, кажется, есть искаженное татарское слово „паланча“ ⁶⁾). Десь мабуть, під впливом цього погляду перебував і автор розвідки в IV книзі „Записокъ Одесскаго О-ва Истории и Древностей“, як писав, що „паланкою на-

¹⁾ Записки о Южн. Руси, I, 91.

²⁾ Głiszczynski, 12; Powiadaj — Kozacy zaporożcy, 24.

³⁾ Зап. Од. О. И. и Др., III, 290.

⁴⁾ Жерела до історії Укр.-Руси, VIII, 163.

⁵⁾ Ibid., 133.

⁶⁾ Гильденштедтъ, 28, 86.

звалось невольше укрьпленіе или каменная наблюдательная башня". І це — правда. В паланках стояли „фігури“, викопувано редути для оборони, то-що. Розсолода свідчив, що в запорозців „були фортеці в паланках“¹⁾. В Гуманю в XVIII стол., як свідчать запорозькі записи, паланкою передовсім звали цитаделю²⁾. Але таке уявління було-б надто вузьке, бо „паланка“ визначала не тільки військовий пункт, ба й величезну округу. Відкидаючи цей погляд, тим більш не можна пристати на вужчий. Огож, не можна погодитися з думкою проф. Яворницького ніби паланкою звали обійстя, де жила паланкова старшина, й саму будівлю з прибудовою для худоби³⁾. Те саме можна сказати й про думку проф. Рожкова, що уявляв собі паланку, як „профвоенную единицу“⁴⁾. А то от Скальковський уважав, буцім паланка — військовий пост „для защиты рыболововъ и солеваровъ“⁵⁾.

Труднощі визначити „паланку“ призвели до того, що дослідники почали шукати відповіді по більшому радіусу. Той самий Гліщинський, напр., казав, що „в запорозців паланка визначала й обвід, і місце, де проживала старшина“. І заразом повідомляв, що на Україні селяни паланками звать клапті землі⁶⁾. Такі визначення, певною мірою, пасували до московського уявління про паланки. Московія не раз удавалася була до козаків, що жили „на поляхъ и паланкахъ“. До цього схилявся і тогочасний польський дослідник, що за паланки визнавав „осади, що мають під собою певну округу хуторів, пасік, зимовників, пасовиськ і полів, де будовано слободи“⁷⁾. І єпископ Теодосій поділяв той погляд, що за ним з паланки була певна територія з центральним залюдненим пунктом, звідки виходило управління „округою чи повітом“⁸⁾. Більше-менше те саме казали і Надхін⁹⁾ і російський Сенат¹⁰⁾.

Отож, паланкою в Вольностях називано певну територію, замкнену в природньо-господарчі рамці, що керувало нею особливе від Січи начальство з широкими військово-адміністраційно-судовими уповноваженнями для даної округи з центрального її пункта. В вузькому, побутовому значінні під назвою паланки розуміли самий пункт управління. Так гадає й проф. Яворницький¹¹⁾.

Паланку можна й слід наближати до полку Гетьманщини. Тут, у Вольностях, тільки різкіш виявлялося класове начало. Диктатура

¹⁾ Эварницкій, Запорожье, II, 16.

²⁾ Запорож. рукопись о кладахъ, 4.

³⁾ Эварницкій, Вольности, 328.

⁴⁾ Рожков, Рус. ист., VI, 35.

⁵⁾ Секрет. переписка Коша запор., 15 прим.

⁶⁾ Znac. i wewn. życie Zapor., 12, прим.

⁷⁾ Dubiecki, Kudak, 114.

⁸⁾ Самар. Екатерин. епархii пустынно-никол. монастырь, 5, прим. 1.

⁹⁾ Память о Запор., 45.

¹⁰⁾ Зап. Од. О. И. и Др., XIV, 296, 299.

¹¹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., I, 202—203.

козацтва й отаманії виявлялася виразніш і залежність від центру — Січи позначалася дошкульніш. Паланка зовсім не була відірвана від Січи й козацтва. Один з новітніх дослідників казав, що й особисто Січ прив'язувала до козацтва паланку. Вже за часів нової Січи, каже той самий дослідник, чимало січовиків, виходячи з Січи, оселялися біля паланкових управ¹⁾. Це значить, що питання переноситься в історичну перспективу — паланки, як людність, спочатку купчилися навкруги озброєних пунктів, під їхнім захистом. Перехід січового козацтва був на руку різним бекетам і постам, бо збільшував озброєний опір проти татар, то-що. Через це паланка, приймаючи до себе січовиків, не могла ставити таких умов, щоб у її межах не було січовиків. У Самарській паланці траплялися осади донського куреня, в Барвінковій Стінці—калніболотського²⁾ й т. д. Паланка, як управління, жадала одного: щоб яко мога більшу площину було залюднено й до того залюднено найраціональніше, тоб-то по змозі на всіх річках, ярах, урочищах. Так воно на практиці й було. В Кальміюській паланці, напр., осади було розкидано по врочищах: Зайцевій Балці, Підгорині, Клеповатій Балці, рр. Кальміюсу, Кольцю, Добовій, Лиману, Берді³⁾. В паланці Бугогардовій залюднено було врочища: Вербове, Вовчу Балку й ин. і річки: Мертвоводу, Корабельну, Громоклію⁴⁾, то-що. Людність у Вольностях завсіди була дуже ріденька. В самому кінці XVI стол. Вольності справляли на Е. Лясоту вражіння цілковитої пустелі. Він не бачив людей навіть в околицях Січи. Але згодом люду більшало й де-далі це збільшення зростало. Отож у звязку з зазначеним, щоб краще керувати людністю і доводилося ділити територію Вольностей на нерівної поверхні округи, що дістали ім'я паланок.

Паланки утворилися не відразу, а потроху, залежно від різних умов то внутрішнього, то зовнішнього життя. Характерна їхня особливість те, що вони охоплювали собою поріччя, розкинувшись по Протовч, Самарі, Богу, Кальміюсу, Дніпру. А що ці поріччя спадалися з межами Запоріжжя, то через це паланки й припасовувано до кордонів. „Пять было главныхъ границъ Запорожья, каже Скальковський: въ Переволочнѣ, у Бахмута, по р. Калміусу, у Никитина Рога и в Гардѣ“⁵⁾, отже, мовляв, зрозуміло, що „тамъ, учреждались и (запорозькі) пости, управы или паланки“.

Густість паланкової людности була різна, в напрямку з півночі на південь вона знижувалася. Гадати, що в південній смузі не було жадної людности, не доводиться. Єпископ Теодосій, що мав затрачений тепер матеріал, міг пересвідчитися, що й південь був аж надто не позбавлений

¹⁾ Кащенко, Оповід. про Військо Запорож., 65.

²⁾ Новицький, Мат. для ист. запорож. коз., 5.

³⁾ Скальковський, Ист. Новой Сѣчи, I, 39.

⁴⁾ Ibid., I, 41.

⁵⁾ Op. c., I, 23.

людности. В ньому, що правда, нараховувано менше залюднених пунктів, проте вони „были во всѣхъ отношеніяхъ богаче и многолюднѣе“¹⁾).

Звичайно визнають, що на світанку державного життя запорозької республіки існувало тільки дві паланки й обидві північні: Кодацька та Самарська. Проф. Яворницький додержується такої гадки, але додає, що від 1734 р. аж по 1768 р. заведено було вже п'ятеро паланок (Бугогардова, Перевізька або Ігульська, Кодацька, Самарська й Кальміюська), від 1768 р. з'явилися додаткові паланки: Орельська та Протовчанська й, нарешті, Прогноїнська, що її, проте, сам-же названий вчений відносить до р. 1735²⁾). В іншому місці проф. Яворницький каже інакше, а саме, що вже р. 1734 було в натурі 8 паланок³⁾).

Наскільки справедливе таке обчислення? Актовий матеріал не дає спроби рішуче погодитися з обрахунками проф. Яворницького. Треба вважати, що поділ на паланки, відомий у XVIII в., не покривав собою поділу XVII в., коли, на фантастичну думку Андріянова, „запорожцы урѣзаны были во многихъ своихъ правахъ и вольностяхъ московскимъ правительствомъ“⁴⁾). Можна припускати, що паланки існували і в XVII віці. Не дарма-ж р. 1688 сами запорозці писали Мазепі про „войско будучое на лугахъ, на поляхъ, на паланкахъ и во всѣхъ урочищахъ днѣпровыхъ и полевыхъ“⁵⁾). Чи не про особливі п'ятеро паланок згадується і в думі, що каже, як заведено оренди: „перва на Самарі, друга на Саксагані, треїтя на Гнилій, четверта на Пробойній, п'ята на Кудеспі“? (На Саксагані, до речі, до самого кінця XVIII в. стояв запорозький пост. Див. Терновскій, Къ ист. Запор. края, 36, 42). В Мазепиному листі до Москви р. 1694 названо паланки Лебединську та Гуманську⁶⁾). Взявши на увагу, що паланки захоплювали певне річчя, не можна, здається, заперечувати, що названі в думі паланки справді існували. Назви їхні могли попсуватися, замінитися на новіші, але, щоб утриматися в народній пам'яті, зазначені пункти таки повинні були існувати. Варті чогось і власні свідчення українського Гетьмана. Це все примушує визнати, що паланки існували і в XVII в. Вони десь 1709—1711 рр. могли або замінитися, або навіть зникнути в зв'язку з погромом, що зазнала Січ підчас Шведчини, коли й мусіла ступити на шлях нової своєї організації. Інтервал, що настав між 1709 й 1734 рр., і призвів до нового територіяльного поділу. Від колишніх паланок тоді збереглося дві — Самарська та Кодацька⁷⁾ і, може, ще Прогноїнська (що вона була відродилася, визнавав і Скальковський⁸⁾). На те, що

¹⁾ Ист. обзоръ правосл. христіан. церкви въ Екатер. еп., 58.

²⁾ Эварницкій, Истор. запор. коз., I, 203; в ін-же: Источники, II, 1854, 1809.

³⁾ Эварницкій, Вольности, 21.

⁴⁾ Славное Низ. Запорож. Войско, 11.

⁵⁾ Эварницкій, Источники, I, 108.

⁶⁾ Величко, Лѣтопись, III, 218.

⁷⁾ Пор. Ешевскій, Соч., II, 546.

⁸⁾ Ист. Н. Сѣчи, II, 67—68.

тут поновлено було давній поділ, знаходимо вказівку і в сучасників¹⁾. Ба більше. Не треба було й предків чіпати, бо, хоч і були запорозці під турком, але прав на Вольності вони не втрачали і різні паланки управлялися так само, як і передніш. Довід наочний — паланковий полковник у Самарі в 1728 р.²⁾ Адміністраційна практика не переривалася. Новини, що настали, коли Січ повернулася „під руського“, сходили на те, що запорозці виходили та й одружувалися, а тоді оселялися переважно в Самарській та Кодацькій паланці³⁾, де й почала швидко зростати людність⁴⁾. Орельська паланка повстала р. 1744 в зв'язку з тим, що людність місцевостів, приділених під новосербські житла, мусіла перейти на нові місця між Самар'ю та Ореллю⁵⁾. Протовчанська паланка з'явилася через те, що поділено Самарську паланку. Р. Самар своїми берегами природньо ділила паланку на дві частини — північну та південну. Людність північної половини зберегла за собою давнішу назву Самарської паланки, південна-ж частина прибрала нове ім'я та й виділилася в окрему паланку. Початок тієї нової паланки можна відносити на самісінький початок XVIII в., бо ще наприкінці XVII в. відома тільки Самарська паланка. Бугогардову паланку після Прогнойської залюднено було вже куди менше⁶⁾. Вона являла собою перехідний щабель до паланок, так-би мовити, другого розряду що-до організованості постійної людности, що серед неї превалювало козацтво. В інших паланках дослідники не добачають постійної людности. „Остальныя паланки, — каже Скальковський, — ни сель, ни даже постоянныхъ пребываній не имѣли, а учреждались ежегодно съ весны на все лѣтнее и осеннее время для рыболовства, звѣриной и соляной добычи“⁷⁾. Сюди належала Кальміюська паланка, що ставилась „лѣтомъ на міусскомъ лиманѣ, зимою на среднемъ Еланчикѣ“⁸⁾, від чого, певно, й звалась інакше Еланчицькою паланкою⁹⁾. Проте, окрім літніх паланок траплялися й зимові. П. Радич р. 1691 писав Мазепі: „за мною в тропы йшло татар человекъ близко 100..., напали на паланку зимовою и взяли человекъ 7“¹⁰⁾. Стояла й на Бердах паланка. Про неї згадується під р. 1746¹¹⁾, хоч, можливо, так звали паланку Кальміюську. „Ниже Крилова ко Днѣпру просто Уховки била паланка-городок“, що ім'я її до нас не дійшло¹²⁾; можливо, що в даному разі збереглася пам'ять про колишню паланку. Р. 1774 згадується паланка Личківська й Макарівська, що з'явилися тоді, коли околиці Макарівки заселили вихоплені з мол-

¹⁾ Соч. и переводы, ко увеселенію служащіе, 1760, V, 431.

²⁾ Эварницкій, Источники, II, 1131.

³⁾ Самар. Екатер. епархій Пуст.-Николаев. мон., 30; Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., I, 26.

⁴⁾ Скальковскій, ор. с., 35, 34. ⁵⁾ Ibid., I, 36; II, 262.

⁶⁾ Зап. О. О. И. и Д., XIV, 303, 304; Сенат. Архивъ, X, 358, 411.

⁷⁾ Скальковскій, ор. с., I, 33. ⁸⁾ Ibid., III, 153.

⁹⁾ Эварницкій, Источники, I, 516—518; II, 1517, 1526.

¹⁰⁾ Ibid., I, 290. ¹¹⁾ Ibid., II, 1547.

¹²⁾ Запорож. рукоп. о кладахъ, 14.

давського полку люди¹⁾. Перед шістьма до того роками запорозці спробували завести паланку на р. Жовтій; сюди ввіходили старовинні вольносні села, що їх підбив був під свою юрисдикцію лизаветський комендант²⁾. Нарешті, віддавна існувала січова паланка, розкинута на січовій території — в ній зосереджувалися військові інституції й жила січова старшина³⁾. Це була своєрідна, відокремлена від усіх інших паланка.

Отже, наш список розбігається з загально прийнятим. В XVII—XVIII в. відомі паланки: Бугогардова, Інгульська, Кальміюська, Кодацька, Орельська, Прогнойська, Протовчанська, Самарська, а так само Бердянська, Гнила, Жовта, Крилівська, Кудесницька, Лебединська, Личківська, Пробойна, Саксаганська, Гуманська.

Завбільшки паланки були нерівні. Траплялися такі, що в них містилося по кілька тисяч господарств, та були й з кількома лиш сотнями мізерних хазяйств. Але це не визначає, що січовий уряд не звертав уваги на нерівність у розмірах паланок. Можна сказати, що було саме навпаки. Так, р. 1770 „для урівнення повинностей причислено было (до Орельської паланки) с. Байбакивка отъ протовчанскаго вѣдомства“⁴⁾. А втім, навряд чи далі за фінансово-повинностеві міркування йшло діло. Та звідси ще не виходить, що паланки було пов'язано одну з одною. Ні, паланки являли собою окремі одиниці. Кожна з них жила сама по собі, без зв'язку з іншими. До системи взаємного пов'язання не тільки на місці, але й у Січі не доходило. Це могло-б настати тільки тоді коли-б військовий лад рішучо змінився на земельно-феодалний і справа з колонізацією Вольностей дійшла-б свого кінця, чого навсправжки Запоріжжя не зазнало. Далі, підчас зрівнювання могли постраждати інтереси окремих членів отаманської класи. Це була-б логічна неув'язка, бо визначало-б відкидання привилею тої самої отаманії, що, навпаки, робила все, щоб зберегти своє переважне становище. Ф. Енгельс писав, що „претенсії, які впливають з інтересів котроїсь класи, можуть здійснитися тільки так, що ця класа завойовує державну владу і своїм претенсіям надає загальної знаности в формі закону“. На Запоріжжі так і було. А втім, на місцях старшина-феодали ще не перетворилися в певну класу, в таку класу, щоб з неї склалася земська вельможна верства. Можливо, що за причину тому був брак твердих кривних зв'язків. Практично це значило, що січова отаманія не могла ще спертись тільки на окремих земельних владарів з числа кол. отаманії й не в них лежала можливість добитися єдності Вольностей. Розпорошених січових поміщиків об'єднувано штучним шляхом паланкової організації. Але й паланкова старшина неугарна була розгорнутись та зміцнитись. Вона довгий час не могла пустити коріння, бо-ж сами межі паланок довгенько не були ближче встановлені,

¹⁾ Запорозьк. Архів, № 28—11, арк. 124, 112—113, 94.

²⁾ Эварницкій, Ист. зап. козак., I, 16.

³⁾ Скальковській, I, 47. ⁴⁾ Ibid., I, 36.

а людність перебувала в текучому стані. Та паланкову адміністрацію їй прислали на дуже короткий час і почувала вона себе в добрих від Січи обценьках. Звідомлення перед Січчю їй відповідальність перед нею сильно обмежували паланкові уряди. Не можна забувати й того, що паланкове управління не мало прав на власне законодавство, у всьому керувалося загальною інструкцією і спеціальними ордерами, дарма що в паланках були форми життя, що їх обумовлювали, напр., шлюб, практика вільних угод, то-що. Це значить, що паланкова влада сама виходила до складу січової старшини, хоч територіально відзначалася від неї. І управління паланкове здійснювало січовий імперіум. Отже місцеві феодалі з колишніх січових отаманів не перебували десь в опозиції до паланкової старшини, а разом з нею тягли в один і той-же бік. Навпаки, господарі з колишніх отаманів являли собою рід імунізованих осіб, на які влада паланкова не могла ширитись. За єдиний орган влади, що в даному разі обмежував-би феодала — колишнього отамана, міг бути хіба кошовий підчас своїх подорожувань по Вольностях. Це зрозуміло, бо в своїх маєностях, як побачимо далі, імунізований січовик сам користався публічними правами, близькими до паланкових і таким чином, не конкурував з паланкою, а доповняв її. Звідси стає зрозуміла фрагментарність прав паланкової старшини, їх, до певної міри, випадковість, відсутність об'єднаности в систему. Та в цьому їй не було особливої потреби, бо систематизування в даних умовах звужувало-б розмір прав і самий імперіум Січи. Таке могло зробитись за невідкладну справу тільки за переродження Січи, коли-б вона розсмокталася по Вольностях.

Паланкою управляла особлива старшина. Число тої старшини було невелике. На чолі паланки стояв, за запорозьким звичаєм, полковник. При ньому був писар та осаул¹⁾, які допомагали полковникові в судових справах і тому звалися суддями²⁾. Гліщинський упевняв, ніби при паланковому полковникові був ще й хоружий. Р. 1775 було переведено в російські військові чини довгий шерэг запорозьких старшин — серед них справді називаються „полкові“ хоружі³⁾. Але все-ж нема певних даних, які свідчили-б про те, що тут справді паланкові хоружі. До складу паланкової старшини входив також шафар, що спочатку очевидно збирав тільки натуральні податки, а коли з'явилися грошові, то збирав і їх. Не може викликати особливих суперечок, що шафар бодай попервах належав до місцевого козацтва. Ця думка припустима через те, що таку морочливу справу, як збирання натуральних повинностей покладали на слобідєрких отаманів. Згодом, а надто в таких місцевостях, як перевози, де призбірувано для Січи багато грошей, які не кожному

¹⁾ Эварницкій, Источники, II, 1855.

²⁾ Коржъ, Изустн. повѣствованіе, 13.

³⁾ Эварницкій, Сборн. мат., 208—209.

можна було довірити, шафарські обов'язки виконували особливо довірені від Січі люди.

Чини паланки становили колегію, що нагадує колегію військових старшин при кошовому отамані. Будь-що-будь, у справах судових наявність колегії безперечна.

Окрім того при паланці перебували загони січовиків, що склалися з козаків усіх куренів. Пояснювали це тим, що Вольності належали всьому військові, отже й обов'язок охороняти їх спадав на всі курені. Так об'єднувано територію. За відомостями Скальковського, полковник сам призначав „отъ всякаго куреня отамановъ“¹⁾, а ті вже, очевидячки, вибирали для себе козаків із свого куреня. Такий порядок при військовій дисципліні — сумнівний. Комплектували паланкову старшину за допомогою виборів у Січі. Кошовий П. Сорочинський писав р. 1707 цареві Петрові: „мы въ общей радѣ старшого и меньшого товарищества избра(ли) в полковники знатніе товарищество наше..., такожде писаря з асауломъ“²⁾. Вибори відбувалися „по усмотрѣнію згодности (кандидата) отъ цѣлого войска“³⁾. Виходячи з уявління, що весь старшинський корпус обирали на рік, треба гадати, що й паланкову старшину обирали теж на рік. А втім, як свідчить Корж, паланкову старшину обирали на три роки⁴⁾, а по закінченні строку „поставлялись на мѣстахъ ихъ другіе“⁵⁾. В 50 рр. XVIII стол. на сходинах у кошового отамана було ухвалено: „полковниковъ, писарей и осауловъ (до паланок) не выбирать, но держать по куренямъ чередовую, выбравъ каждого по службѣ достоинству, понеже недостойніе, накупясь (ознака часу для періоду торговельного капіталізму), наживаются, а достойніе, не имѣя денег накупитца, остаются втуне, також и шафаров к сборам определяют таким-же образом“⁶⁾. Може, як-небудь з цього наказу-ухвали й можна виводити трирічний строк для служби паланкової старшини, дарма що аналіза ухвали не дає приводу для таких висновків. Відомі випадки, коли й безпосередньо призначувано паланкову старшину. Так, кошовий Єремієвич р. 1742 призначив Лобуна гардового полковника⁷⁾. Можна гадати, що за прямого призначення строк був не довгий, не перевищував піврічний. Привід до цього дають факти такого роду. 1744 р. за самарського полковника був стеблівського куреня отаман Головка, а того-ж-таки року його змінив шкуринський курінний Губа, замість якого в р. 1745 було посадовлено канівського Слинька, теж зміненого того-ж року на кисляківського курінного Вовчка⁸⁾. Можливо, це і є той

¹⁾ Ист. Новой Сѣчи, I, 41.

²⁾ Маркевичъ, Ист. Малорос., IV, 168.

³⁾ Эварницкій, Оч. по ист. запорож. коз., 191.

⁴⁾ Стороженко, Укр. оповід. II, 185.

⁵⁾ Изустное повѣств., 13.

⁶⁾ Зап. О. О. И. и Др., XIV, 619.

⁷⁾ Эварницкій, Сбор. мат., 74.

⁸⁾ Зап. О. О. И. и Др., XIV, 379, 380.

порядок чергування, що його узаконила сходка 50-х рр. У кожному разі той факт, що курінні отамани обіймали посади паланкового полковника, дуже характерний, як можливість об'єднувати різних властей. Інколи таке об'єднання різних обсягів влади одночасно визначається виразно. Таке спостерегаємо напр. з отаманом С. Богацьким ¹⁾).

Звичайно в руках паланкового полковника перебувала одна паланка. Та траплялось, очевидячки як виняток з правила, що в руках одного паланкового полковника була не одна паланка. Р. 1759 Кіш „поручилъ войсковому старшинѣ Порохнѣ взять въ свое главное военное вѣдомство самарскую и орельскую паланки“ ²⁾). В даному разі, здається, говорено тільки про об'єднання двох паланок у руках одного полковника тільки для військової справи, причім йому надавано „головну команду“, тоб-то полковники паланок лишалися на місцях і тільки з військового погляду підлягали Порохні. Виняток очевидячки був і той факт, коли один і той-же військовий чин відразу перебував у залежності від двох паланок. Гайдамаки р. 1775 казали, що вони „состояли въ командѣ присланнаго изъ Коша полк. Гелеха и Личковской паланки осаула Паралеша“ ³⁾).

Про вибори й призначення паланкових старшин од Січи роблено оповіщення „всем, кому о сем потребно видать..., а особливо оного Войска Запорожского всему товариству и посполству“. Новопризначеній старшині в особі полковника давано наказ, складений на взірець тих, що давано в височайших грамотах Гетьмана чи в гетьманських універсалах полковникам. Тут наказувано старшині „надъ подчиненными во всемъ крѣпкое смотрѣніе имѣть, о государственныхъ надобностяхъ по повелениямъ наблюдают и исполнят и в пограничностяхъ касающееся все вирно и радетелно предостерегат, над ворами и разбойниками поиски чинить, всякие суди и расправи словесные и писменные производить, а о криминальных яко то смертных и другихъ важностяхъ и воровскихъ дѣлахъ доносит в Кош, над козаками и посполством — чтоб они никакихъ шалостей, драк, ссору и задіору не происходило иметь смотрение, излишнихъ тягостей не налагать“ й випускати людей тільки з пашпортами. Це — загальні обов'язки паланкового начальства. Але в наказі зазначувано і обов'язки людности та підлеглих: „во всемъ делать повеление изъ Коша и от старшини безъ отрицания, возки в паланку травы, сѣна, дров и пр. и на другіе потреби, яко то на сторожу и посылки отправлять“, про вихіднів за межі паланки „полковнику и старшини вѣдомо чинить, за его писмами отездит и ставит добріе поруки по отезжающимъ“, не давати притулку безпашпортним. Нарешті загальними рисами обмальовано права полкової старшини: право на „почтение и всякую

¹⁾ Зап. О. О. И. и Др., XIV, 367, 366.

²⁾ Скальковскій, ор. с., III, 151.

³⁾ Эварницкій, Ист., II, 2089.

благосклонность по должности“ й право на „обихновение доходи безспорно“¹⁾. Такий „лист“ чи „объявление“ в порівнянні з аналогічними інструкціями для інших, не паланкових полковників, був куди ширший і докладніший, але й він не забезпечував людности від зловживань паланкових властей, бо дуже мало їх звязував. Через це й виробилося в практиці те, що паланкові старшини „не так поступали как должно, неразсмотрительно, почасту своих слуг слухались к худому, а не добромu порядку“²⁾. Полковник міг будь-якому з своїх помічників передати свої уповноваження. Для того йому досить було передати свій пернач, здобутий як *insignium* з Січи. Як видно з рапорта буюгардового полковника 1752 р., це Січ дозволяла³⁾.

§ 4-а.

Паланкова старшина виконувала те, що їй наказувала згори Січ. З інструкції — „листа“ видно, що діяльність паланкового начальства була скерована на те, щоб здійснювати поліційно-фінансові накази Коша. Отож, для цього за одне з найближчих завдань були ревізії й загальний облік людности. Це завдання накладали на посполитих отаманів, вони повинні були складати списки „подданных, наличных, тяглых и пѣших“ по всіх залюднених пунктах⁴⁾. Факт, що людність брано на облік, приводив до висновку, що неурahовані люди — сторонні даній паланці. З'ясувати це було можна, перевіряючи ознаки даної особи, позначені в паспорті. Пашпортної справи не спускала з ока паланкова влада⁵⁾.

Велике значіння мала й земельна справа. Паланкова старшина не мала тут самостійного значіння. Руки в неї не були вільні. По-при все те в період колонізації земель у полковників була директива що-до людности Вольностей. І поскільки цю директиву доводилося переводити в життя, в паланкової старшини була змога й право роздавати землі. Тому не можна добачати елементів правопорушення в акті самарського полковника К. Красовського, що надав був самарському монастиреві острів проти Половиці⁶⁾. Але остаточне закріплення права на володіння чи користання землями все-ж мало дістати санкцію од Січи. Що-до цього цікава справа між личковськими попами — Кущинським і Зеленським з одного й самарчицьким козачим отаманом — Рябим з другого боку. Самарчицький отаман під претекстом, що попівський хутір „в вершинѣ р. Килчени утѣснял отамана“, вимагав од Орельської паланки, щоб та знесла зазначений хутір. Паланка закликала до себе попів і ті довели, що не вони тіснять Рябого, а він „безъ вѣдома зачалъ сѣна косить

¹⁾ Запороз. Арх. № 116, арк. 3 і 10.

²⁾ Ibid., № 26—17, арк. 185—186. Порів. Скальковскій, I, 42.

³⁾ Андрієвскій, Матер. для ист. Запор., 112.

⁴⁾ Киев. Стар., 1882, XII, 536—537.

⁵⁾ Пор. Скальковскій, Ист. Новой Сѣчи, I, 163.

⁶⁾ Эварницкій, Ист. запорож. коз., I, 370.

и утиснять обывателей“. Попи казали, що обивателі заносили скаргу й до паланки, „но от паланьки приказано ти мѣста и кои они прежде косили охранять и постороннихъ не допускать“, тоб-то попівський хутір було таки знесено. Але паланка, побоюючись, що обивателі взагалі своїми оранками „утіснятимуть“ військові дачі, дібрала способу — зарахувала „стоящихъ по р. Килченки футоровъ к сему вѣдомству“ й ухилялась від признання прав за попами-позовниками¹⁾). Неприховане „покровительство“ було наочне. Січ клопоталася тільки про козаків. Р. 1765 Кіш посилав до самарського полковника Коцюри ордер, рішуче наказуючи „козакам публиковать, даби желающие селились“ по названих в ордері річках, „о чем наказувалось всякое вспоможение чинить“, від різних кривд „защищат и охранять и покривать“, а сторонніх, не козаків, до колонізації не припускати і за цим „крѣпко смотреть“²⁾). Правда, і в центрі, і на місцях чудово знали, що напр. селянської колонізації їм не спинити і вона йтиме, не вважаючи на жадні заборони. Проте паланкова старшина мусіла все зробити, щоб найперше й найголовніше забезпечено було інтереси козацтва, а потім уже всіх інших людей. Тому паланкове начальство дбало, щоб ті, хто самовільно чи якимось инакше оселився в Вольностях взагалі й зокрема на військових дачах, „немедленно являлися в Кошъ и просили позволения“ лишитися на зайнятих місцях, подали на себе реєстри й повинились уплатою припалих на них повинностей та податків³⁾).

Отож нема дива в тому, що на паланку покладалися різні обов'язки січово-господарчого характеру. Напр., р. 1771 протовчанська паланка дістала доручення від Січи закупити в Полтаві в купця Лук'яновича червоного і зеленого адамашку для потреб січового козацтва й, „искупивши оную матерію, в Кош с нарочними надежными отправи(ла) без замедления“. Або в порядку субординації паланка р. 1772 для стайні кошового Калнишевського приставляла оброті й шлеї, а для конюхів гроші⁴⁾).

Повинності й податки з паланкової людности компенсувалися тим, що вона за це діставала можливість не тільки користуватися землями, але й володіти ними й передавати їх спадщиною, до чого паланковій старшині було мало горя. Байдужність паланкового начальства щодо цього треба пояснити величезною масою земель. Сила незалюднених і необроблених просторів не потребувала, щоб відбувались якісь оборудки на землі, бо землі не мали особливої ціни. Важлива була тільки реєстрація заволодіння даною місцевістю. Наприкінці XVIII в. М. Дій „съ дозволения новокодацкаго полковника зашелъ себе землю около Нового Кодака“⁵⁾). Досить було самої заявки, дальше оформлення визнавали за зайве. Те-ж бачимо і з вгіддями — пасовиськами та сіно-

¹⁾ Запор. Архів, № 147, арк. 3 й 6.

²⁾ Ibid., № 48, арк. 108.

³⁾ Ibid., № 56, арк. 3.

⁴⁾ Ibid., № 25, арк. 27—28.

⁵⁾ Эварницкій, Запорожье, I, 45.

жателями. Бажання володіти ними на себе призводило до освоєння пасовиськ. І це провадилося з дозволу полковників. Без їхньої згоди, як свідчить справа Донця 1745 р., паланкове начальство мало конфіскувати зібране сіно¹⁾. Не дурно-ж і паланки приділяли собі певні, найкращі клапті сінокосу, де місцева людність повинна була косити на паланку сіно²⁾, залишивши всю іншу землю решті людности. Та й Корж не дарма свідчить, що паланки знали такий злочин, як спаш чи потолочення. За браком бодай фактичної власности чи хоч володіння важко було б вбачити тут злочинство. Коли-б тут не визнавали прав на володіння, не можна було-б зрозуміти, чом з'являлися хуторі. За серйозну вимогу було тільки, щоб паланка знала про те, що робилося в її межах. В Орельській паланці р. 1774 напр. запорозці знесли хутір фортечного маркітанта тільки тому, що він посадив його без дозволу паланки³⁾. Та й як-же йому було відмовити в власності чи в володінню землею, коли людність паланок було покладено в тягла й поділювано на розряди в залежності від її економічної можности.

Найбільшого значіння набувала паланка в царині судівництва. Паланковий суд був суд карний, бо справи цивільні розглядали ті громади, які мали право апелювати до Січи. Паланковий суд стосувався до категорії судів надвірного типу, бо окремих, спеціальних суддів не знав. Січ і собі надавала паланковому судові великого значіння. І цілком зрозуміло. Оскільки Кошеві було важливо підтримати військовий лад, він охоче давав право репресії паланкам. А втім, паланка навіть для суто-окружних справ не була за остаточну інстанцію. Як свідчить Корж, з паланок справа переходила в порядку ревізії до Січи — за заявою зацікавлених осіб спочатку до куреня, потім до військового судді й нарешті надходила до кошового. Порядок був дуже складний що-до осіб, але zarazом простий що-до виконання, бо зацікавлені особи до кожної дальшої інстанції прибували вкупі з суддями попередньої інстанції. Вища інстанція розглядала не саму справу, а й те, як її розглянули попередні судді. Корж дуже ідилічно обмальовує процесовий хід. Але такий порядок разом із тим є страшний, бо те, що кожна вища інстанція згоджувалася з вирокom попередньої, свідчить про „безгрішність“ запорозького суду, що еo ірso визначає виродження суду. То був суд „без совісти“, аби на позвах та скаргах заробило начальство.

Паланковий суд мав суто-класові ознаки, бо йому не підлягали поміщики-феодалы Вольностей, колишні й „настоящі“ старшини. Не підлягали навіть у карних справах. Пояснювати це треба тим, що паланковий полковник правив од Січи. Він приносив з собою січове право, здійснював що-до людности суворі вимоги вояцького світогляду й вимагав від людности того-ж, чого вимагали від тогочасних вояків — певної

¹⁾ Зап. Од. Об. Ист. и Др., XIV, 381.

²⁾ Ист. зап. о пуст.-никол. самар. монаст., 24.

³⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, III, 162.

слухняності. Через це в паланках бачимо ті самі види карної репресії, що їх знала й Січ: паля, повішення, повішення за ребро, кії, то-що¹⁾. Р. 1772 була „козаком куреня Каневского Ф. Маларом опорочена не по пристойности“ самарицька жителька Перехристка. „Даби другие тако-вые непристойных худостей не отваживались“ робити, паланковий суд звелів винного „публично на базари киями наказат“²⁾. В Бугогардовій паланці практикували кару путанням: обмотували клоччям праву руку й ліву ногу, обмотку поливали смолою, відводили спутаного за 20—30 ступенів, запалювали і так-о пускали: добігши до річки, злочинець міг уратуватися. За в'язницю правила якась печера, куди на мотузі спускали злочинця і таким самим способом давали йому їсти³⁾. Р. 1754 двох спійманих гайдамак повісили на тому самому місці, де їх упіймали⁴⁾. Вживали паланкові суди, випробовуючи або караючи, канчуки. Так, напр., вчинили р. 1745 — „выбили виновного при паланке по запорожскому обыкновению плетми“⁵⁾. А втім, траплялися випадки, коли Січ уважала за потрібне втрутитися в справу й дозволяла накласти певну кару тільки тоді, коли розгляне справу уповноважений од Січі. Так, р. 1772 військовий осаул Завезіон дістав ордер приїхати до Протовчанської паланки й розглянути скаргу козака й жителя тієї паланки Глухого на протовчанського отамана П. Самарського — „кто явится виновним, тому без всего приказать обидимую сторону удовлетворить“⁶⁾. Очевидячки, Січове начальство встрявало тоді, як у місцевій справі запутувалося так чи инакше саме паланкове начальство й т. ч. компромітувалася сама Січ і її лад.

Куди більше значіння мали не так кари на горло й на тілі, як штрафи. Паланкова старшина не дуже шкодувала за головами повішених чи посадовлених на палю. Але не могла-ж вона відмовитися від джерела прибутків. Тому паланковий суд частіш спинявся на інших, не кривавих карах хоч-би й у кримінальних справах. Почнімо з забойства. Мешканець с. Лебединки В. Беркут р. 1767 засуджений був до карі на горло за те, що забив якусь жінку. Беручи на увагу малих діток і Беркутову дружину, суд звільнив убійника від карі на горло, зате третину злочинцевої худоби забрав на Кіш, друга третина пішла на Протовчанського паланкового полковника й тільки решта, та й те як особлива ласка, дісталася Беркутовій жінці „на прокормление себя і дѣтей“⁷⁾. Ось випадок злодійства в р. 1747. Злодіїв завдали до в'язення й забрали в них на суд усеньке майно⁸⁾. Маркітанта Усть-Самарської фортеці Носа впіймали в Кодаку, саме як він чинив був розпусту. Кодацький паланковий полковник покарав „проступцу незбожного“, відібравши

¹⁾ Надхінъ, Пам. о Запор., 53—54.

²⁾ Киевская Старина, 1886, III, 613.

³⁾ Ibid., 1882, V, 347. ⁴⁾ Ibid., 1885, X, 285.

⁵⁾ Эварницкій, Источники, II, 1621.

⁶⁾ Киев. Стар., 1886, III, 610. ⁷⁾ Ibid., 615.

⁸⁾ Андрієвській, Мат. по ист. запорож. козаковъ, 97.

в нього товари¹⁾. Поліційний вчинок. Р. 1756 побилися Новоселицький мешканець з монастирським підданним. В обвинуваченого паланкова самарська старшина відбрала 10 пар волів і корову²⁾. За двоожонство самарський мешканець Н. Донець утратив усе своє рухоме й нерухоме добро³⁾. А в р. 1774 Кодацький полковник Попович узяв 16 крб. грошей з волоха Афанаса „за то, что послѣдовала въ байракѣ шкода отъ козь“ його⁴⁾.

Отож, за все й зівсіди ялати. Повинності й податки руйнували господарство, а суд добивав його. Це було корисно паланковій й січовій старшині. Вганяючи за „заробітком“, паланкове начальство не запилося перед скандалами. Р. 1754 Кальміюський паланковий писар Петруша за якийсь вчинок забрав худобу й речі Чорного. Чорний не захтів змовчати й поспитавсь з'ясувати справу. Але в паланці він не застав Петруші. Розлючений Чорний „загравив“ у Петруші худобу й різні речі. Петруша мовчав. Зминуло скількись років. Зненацька Петруша заніс скаргу до Коша, обвинувачуючи Чорного в самоправстві. Кіш викликав Чорного, розглянув його справу і визнав, що він правий. Тоді Петруша заніс скаргу на самий Кіш, обвинувативши його перед... Генеральною Канцелярією. Та запропонувала Кошеві ще раз переглянути Петрушину справу. На цей раз Кіш розсердивсь на завзятого та нетактовного паланкового писаря й рішучо став на бік його суперника⁵⁾. Хто навсправжки був правий, а хто винний тепер не важливо. Характерно инше, — що раз Січ не могла підтримати свого члена, він просто відкидав авторитет й значіння Січі. В ім'я вигоди ламалася звичайна військава регула, підлеглий чин нехтував своїм начальством і це йому „сходило съ рукъ“. Очевидячки січовий авторитет впав до краю й Запоріжжя втрачало рацію свого існування, лишаючись, як пережиток. Система здирств, що так широко „вславили“ Гетьманщину, знайшла собі місце і в запорозьких Вольностях. Ті здирства допомогли паланковій старшині зібрати чималі грошові суми. Не з останнього-ж р. 1771 кодацький паланковий полковник С. Блакитний офірував на миколаївську церкву 1000 турецьких лір „для содержанія церковной школы и шпиталя при ней“⁶⁾.

Пригноблена паланкова людність, що її визискувала старшина, не встигала придивитися до свого начальства, щоб почати з ним сяку-таку боротьбу. Рухливість, тимчасовість повноважень паланкових старшин не сприяли розвиткові протестів з боку людности. А втім, із сказаного не виходить, що „все обстояло благополучно“. Нагромаджене невдоволення шукало собі виходу. Іноді стримана енергія виливалася в заколоти. Коли

1) Зап. О. О. И. и Др., XIV, 416.

2) Ист. зап. о самар. монаст., 17.

3) Зап. О. О. И. и Др., XIV, 375.

4) Киев. Стар. 1882, III, 611. 5) Ibid., 608.

6) Мат. для ист.-стат. опис. Екатерин. еп., I, 39.

р. 1769 через татарську навалу людність почала тікати, то ті хто лишивсь в спорожнілих слободах, розпочали погром і так залякали паланкову старшину, що вона уклінно прохала від Січи „съ такими самовольцами какъ поступать милостивой резолюціи“¹⁾. Вольності знали, що в них проходила військово-січова політика. Вона-то й заважала розвиткові паланок як економічному, так і соціальному. Січ розуміла, що з диктатурою отаманії діло не витанцьовувалось. Ясно для неї було й те, що, припустивши самоврядування паланкової людности Січ собі підписувала-б смертний вирок. Доводилося-б обрати лінію, що проходила-б між двома зазначеними. Вихід позначавсь у тім, що командні висоти на місцях лишалися-б на завсіді в руках отаманії, яка вийшла-б із Січи, оселилася-б у Вольностях на постійне життя, підбила-б під себе людність, як місцеве „вище сословіє“ і витворило своєрідно-аристократичне самоврядування.

§ 5.

За нову форму життя був славнозвісний запорозький зимовник. Зимовник відграв рішальну ролю в внутрішньому житті запорозьких Вольностей.

Як влучно висловивсь проф. Рожков, з зимовника було відгалуження Січи²⁾. Проф. Рожков казав про січовий зимовник, що з нього був вид колективно військового господарства Січи чи куренів на місці. Такі військові або курінні зимовники були очевидячки в межах, приділених після новорічного жеребкування куреням земель. Бувши відгалуженнями Січи, її зимовники відбували військові (окрім господарчих) обов'язки. Напр., р. 1650 в зимовнику Суходолі козаки мали стежити за поведінкою донських козаків³⁾. Січові або курінні зимовники призначувано самим тільки січовикам і зберегалися вони до останніх днів життя Запорозького Війська. Р. 1775 на правому березі Дніпра таких зимовників нараховувано 763 і в них жило 8684 січовики⁴⁾. Тут жили озброєні люди, що не від того були, щоб будь-коли вихопити з піхви шаблю чи розрядити мушкета „проти невіри“. Не дивниця, що з боку січових зимовників вибухали кордонні непорозуміння. Дрібні завбільшки ці непорозуміння разом з тим викликали довжелезне листування і кожної хвилини готові були розгорнутися на війну. Тому, між иншим, р. 1754, щоб уникнути непорозумінь між запорозцями й татарами, й наказано було з Петербургу „имеющіеся по Конским Водам и по р. Бугу запорожских козаков зимовники разорить“⁵⁾.

В звязку з загальними потребами Січи, що в XVII стол. кожної хвилини могла викликати січовиків для якоїсь воєнної акції, козаки не

¹⁾ Зап. Арх. № 136, арк. 36.

²⁾ Рожковъ, Рус. ист., VI, 15.

³⁾ Сбор. статист. свѣд. по Екатер. губ., III, 4.

⁴⁾ Мат. для оцѣнки земель Херсон. губ., II, 139.

⁵⁾ Эварницкій, Сбор. матер., 52.

могли бути десь далеко від Січи. З другого боку та-ж сама Січ була за захист для зимовників. Під її мурами (чи мурами фобургів) зимовчак й знаходили собі в разі чого притулок. Справді, коли Січ стояла напр. на Базавлуку, то по обидва боки його розкинулися поблизу зимовники, іноді не далі за одну верству¹⁾. Пояснити таку практику треба старовинною системою уходів. Це помітив вже Каманін; він доводив, що саме з зимовників січовьки „лѣтомъ ходили для промысловъ... въ уходы albo станы“²⁾. Згодом думка про уходи мусіла відпасти, бо сам зимовник став за рід уходу й провадив господарство хатнього типу. Хоч різниці між загально військовими й курінними зимовниками по суті не було, все-ж уважаючи на те, чиї власне потреби зимовники задовольняли, вони ділилися на військові й курінні. Може здаватися, що за наявності других перші були непотрібні. Проте безперечний факт, що загально-військові зимовники існували. Наказний кошовий В. Криловський прохав р. 1676 Гетьмана Самойловича наказати, „где, на котором мѣстѣ стану нашому армейскому назначити зимованье“³⁾. Зимовники згально-військового типу відомі і в XVIII стол. на р. Бритаю. Зимовники військові чи курінні мали одне завдання скотарювати й провадити подібні промисли. Як видно з одного рапорту 1754 р., в зимовниках заведено було для військової худоби особливі кошари⁴⁾, дарма що разом із тим трапляються й повідомлення на вірець Київської губерніяльної канцелярії, буцім на зиму люди кидали свої зимовники. Ці звістки мають обмежене значіння, вони стосуються до віддалених „по граничнымъ мѣстамъ“ зимовників, як от, на р. Бозі⁵⁾. Особливість військових чи курінних зимовників XVIII стол. полягала в тому, що тоді по зимовниках оселялися переважно старі січовики, вже незугарні відбувати військову службу. Р. 1706 в балках Кобиній й Крутоярці „сидѣли зимовниками пристарѣлые запорожцы, занимавшіеся скотоводствомъ, пчеловодствомъ и рыбной ловлей“⁶⁾. Те-ж було і в Кам'яному Яру, і в Вербці, і по Гнилуші й ин. місцевостях⁷⁾. Старим і досвідченим козакам по військових зимовниках давано молодих, на допомогу й для навчання⁸⁾. Практичне навчання протягом довгих років і давало привід запорозцям самим себе звати зимовчакми; вказівки на це трапляються, напр., за часів Виговського⁹⁾.

¹⁾ Эварницкій, Запорожье, I, 264.

²⁾ Чт. въ О-вѣ Нестора Лѣтописца, VIII, 95.

³⁾ Акты Южн. и Зап. Рос., XII, 821.

⁴⁾ Андріевскій, Мат. по ист. Запор., 133.

⁵⁾ Зап. О. О. И. и Др., XIV, 573.

⁶⁾ Эварницкій, Вольности, 186.

⁷⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. еп., II, 114, 76; I, 492 й ин.

⁸⁾ Ї., I, 533; Эварницкій, Ист. запорож. коз., I, 298; Мат. для оцѣнки земель Херсон. губ., VI, 132.

⁹⁾ Волкъ-Карачевскій, Борьба Польши, 20.

Говорячи про зимовник, вважаємо його за постійний пункт. Т. Биков, однак, висловлюється за те, що запорозькі військові зимовники не мали постійного місця¹⁾. Такий погляд хибний. Як можна припустити, щоб, напр., постійна запорозька берегова охорона не мала постійного-ж житла? І вона таки мала його в вигляді військових зимовників по р. Вовчій²⁾. Про це-ж свідчить добре обізнаний з запорозьким життям Нікіфоров³⁾. Відомо, що січовики-зимовчаки іноді по кілька років не покидали своїх „обиталищ“⁴⁾ й не показувалися до Січи, так що „на счеть нѣкоторыхъ... и сама старшина находилась въ невѣдѣніи“⁵⁾. З теорією блукання зимовників не в'яжеться факт, що його визнає й сам Биков, а саме, що „зимовники были причислены къ куренямъ“. Як постійні згадуються р. 1770 зимовники донського й калниболотського куренів⁶⁾. Інша річ, що склад військових зимовників змінювався. У них траплялися козаки різних куренів. Але це промовляє як-раз проти думки про блукання зимовника.

Чи військовий чи курінний зимовник являв собою національно-військове добро, що цілком відповідало порядкові козацького панування над усією територією Запорозьких Вольностей. Територія не тільки знала про Січ, її фобурги й слободи, вона лишалася в повному розпорядженні козацтва та його старшини. Та разом з цим помічалися вже в цій твердині розколини. Козацтво припустило в Вольностях певний вийняток з цього загального порядку. Воно припустило на території Вольностей іншу, чужу своєму укладові, юрисдикцію, відступивши під ню частину своєї території. Той вийняток зроблено було на користь ченців. Припустили йому тому, що з Самарського монастиря було щось на зразок військового шпиталю і, таким чином, був він продовженням Січи. З останньої часом вступали до монастиря в ченці й старі запорозці. Ченці, що правда, не встигли зрости в поважну незалежну від Січи організацію. Можливо, тут не перебувалося без дужого впливу сусідньої Січи, що від неї ченці залежали. Вона, напр., призначала й усувала негодних їй ченців, присланих до Січи, затверджувала духівництво на посадах, то-що. Січ знала ціну церкві і не шкодувала для неї грошей, дарунків та всяких милостей⁷⁾, дарма що й не припускала ченців до політики. Свої монастирі запорозці пристосували під фортеці і сильно встаткували їх⁸⁾, визнавши за свою власність⁹⁾. Ось звідси й виходила можливість приписувати

¹⁾ Лѣтоп. Екатер. уч. арх. ком., I, 95.

²⁾ Сбор. стат. свѣд. по Екатер. губ., II, 21.

³⁾ Зап. О. О. И. и Др., XXVII, 24.

⁴⁾ Ibid., XXXII, 29—30.

⁵⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., I, 194.

⁶⁾ Лѣт. зап. Екатер. уч. арх. ком., V, 5.

⁷⁾ Пор. Эварницкій, Ист. запор. коз., I, 65; він-же: Запорожье, I, 72—73; II, 49; він-же: Источники, I, 476; Скальковскій, оп. с., I, 140; Levesque, Hist. de Russie, IV, 190 й ин.

⁸⁾ Самар. екатер. Пустынно-Никол. мон., 7.

⁹⁾ Эварницкій, Источники, I, 843.

до монастирів різні вгіддя й передавати частину прав на нерухомість, осаджувати посілості й володіти „обивателями“¹⁾). Так, р. 1735 Кіш дозволив самарському монастиреві осадити в сл. Чернечій 50 і в Орловщині 100 дворів²⁾, дозволив завести хуторі, приділивши для цього „землю пахатную, для вигона скота и сѣнокосную“³⁾, і назвав це пожалованням. Приділювано монастиреві „на потомные времена“ й рибні озера, річки, ліси, гаї, греблі, то-що⁴⁾). З надань дозволяли ченцям „какъ пахотною землею, сѣнокосы, лѣсомъ, водою... противъ прочихъ подданныхъ довольствоватись“⁵⁾). Окрім земельних надань мала ще більше значіння придача монастирям людности. А саме, Кіш дозволяв монастиреві „подданных до всяких монастырских тягостей притягати, також и з шинкуючихъ горилкою и прочимъ напиткомъ обывателей и запорожскихъ козаковъ покуховное на монастыръ взимати безпрепятственно“, місцева-ж старшина не мала права „до монастырскихъ сель к тамошнимъ обывателямъ никакого дѣла, кроме по силе войсковыхъ приказовъ на какое войсковое дило востребуется повод или другого чего, не мати и покуховного не взимать“. До монастирських підданих паланки не мали жадних стосунків; вийняток являли лиш карні вчинки⁶⁾). Само собою, коли-б ченці попрохали допомоги, щоб оборонила їхні маєтності або щоб підтримала „порядок“, то паланкове начальство не могло їм відмовити⁷⁾). Монастир діставав право „употреблять поселенцевъ, къ монастырю приписавшихся, какъ подвласныхъ своихъ во всякие монастырские работы, только чтобы ни обидь, ни притѣсненій имъ дѣлаемо не было“. В тому випадкові, коли-б монастирський підданиць „впалъ въ шкоду“, зробив якесь лихо козакам чи слобожанам, або навпаки, — начальник монастиря виступав в оборону чи сам, чи виряджав „кого опредѣлить от себя зъ своихъ людей“. А втім, практика иноді розходилася з подібними вимогами. Самарський полковник Тарануха, напр., р. 1755 за те, що монастирський підданиць покрав сіно, узяв 4 пари волів, а за те, що другий підданиць (монастирський) не з'явивсь до суду, відібрав у нього кожуха⁸⁾). За свої привилеї монастирі мали для Коша „выполняти повинности хлѣбную и подводную“, надсилати на вимогу січового начальства пшоно, то-що. В звязку з цим монастирські піддані „пахали для себя хлѣбъ, косили сѣно, рубили лѣсъ, ловили рыбу и содержали скотъ во всѣхъ мѣстахъ, гдѣ кто хотѣлъ, такъ, какъ и другіе обыватели“⁹⁾). Робилося це на підставі й за силою надісланого з Січи ордера, хоч згадана „приписка“ ніби натякає на договірні начала. Та з останніми

¹⁾ Самар. Екат. еп. мон., 101.

²⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., 5 I, 382.

³⁾ Истор. зап. о Самар. мон., 40.

⁴⁾ Самар. Екатер. еп. Пуст.-Никол. мон., 27, 100.

⁵⁾ Истор. зап. о Пустынно-Никол. самар. мон., 9.

⁶⁾ Ibid., 14—15. ⁷⁾ Ibid., 11.

⁸⁾ Ibid., 6, 16—17, 13. ⁹⁾ Ibid., 21, 42.

важко погодити, напр., факт, що був р. 1759. Десятеро козаків, що жили в с. Чернечому, були занадто вбогі, щоб одбувати козацьку повинність. Тим-то Кіш і наказав, щоб вони „по скудості конними й оружейними смотрѣли вкруг монастыря самарского войскового лѣса и в нужные посылки монастырские употреблялись“. Очевидячки, саме січове начальство не від того було, щоб попереводити козацьку людність на підданих. Отже про договірні начала тут годі говорити. Манастирські підданці підлягали своїм манастирям, як своїм володільцям. Користуючись різними добрами й вгіддями, підданці ближче перебували з господарчого погляду в віданні манастирських титарів¹⁾. Обов'язкова праця на манастир свідчить, що Запорозька Січ знала інститут напіввільних (Halbfrei). (В такому становищі вони лишилися й по тому, як скасовано Січ, коли арх. Гавриїл клопотався перед Потьомкіним про затвердження за манастирем давніх земель, „чтобы подданные монастырские хлѣбъ пахали, сѣно косили, лѣсъ рубили, рыбу ловили и скоть содержали, гдѣ кто хотѣлъ“²⁾).

Такий лад згодом поширився на окремих отаманів й абшитованих запорозців (з'явилися в XVIII в. і такі), що їм менш корисно було лишатися в Січі й які почали своє життя звязувати з перебуванням у Вольностях, а не в столиці. Тут одбувалася справжня революція, що її викликало утворення внутрішнього ринку й припинення та затамування ринку зовнішнього. Внутрішнього ринку не було в Вольностях аж до того часу, поки запорозці не прийняли російського підданства в 1734 р. Перед тим січовики знали війну, яка в XVIII в. виродилася в дрібні очайдушні наскоки на сусідні держави, звідки теж налітали вояки й не давали січовикам змоги спокійно господарювати. Після 1734 р. військові потреби, отже й військово право ще панують і кладуть свою печать на уклад Вольностей, але бойовий подвиг відходить у царину старечих спогадів і запорожець-воjak перероджується в мирного господаря. Помалу злізши з коня, запорожець, може, вперше побачив перед собою безконечність полів. Неомірність їхня надзвичайно гальмувала економічний розвиток. Треба було їх подолати, покрити вже не вражим трупом, а живим людом. І що швидше, то краще. - До того-ж так, щоб перше місце належало козакові не тільки *au nom de loi*, але й *de facto*. Раніш могла дати щось здобич, тепер продукти господарювання давали більше. Без клопоту, без жадного ризику запорозький писар заробляв на рік не менш як 2000—2500 крб. самою тільки приставкою борошна: р. 1774 Глоба приставив 1000 чт³⁾. Давніш хліб возили тільки до Січі, де, напр., р. 1674 було так багато бочок, що за ними легко сховався лже-Симеон і його не могли знайти. В XVIII в. повелося инше. Тепер везти й продавати хліб можна було

¹⁾ Самарській Екат. еп. Пуст.-Никол. мон., 31.

²⁾ Сборн. стат. Екатер. научн. о-ва; 215.

³⁾ Запор. Арх., № 26—17, арк. 137—138.

куди ближче. Мешканці байрака Тритузного наготовляли різні припаси й возили їх, напр., на продаж до Бахмута, де жителі шанця охоче закупували продукти найпершої потреби. Мешканці Чернушиного Байрака робили те-ж саме ¹⁾, Починного — також. Працівники на господарчому фронті „произведеніями сельскаго хозяйства немало обогащали рынки и базары торговой Новоселицы“ ²⁾. Десь у XVIII в. звезений до Січи хліб стояв, не даючи користи своїм власникам. Р. 1687 той хліб ішов на викуп полонених. Та й скільки його міг зібрати запорожець? Один запорожець, викупляючись з неволі, міг запропонувати кримському ханові за себе 2 бочки борошна та 1 бочку пшона. Його товариші в неволі запропонували випустити полонених турків чи внести гроші ³⁾. В XVIII в. тут-же в Вольностях легко знаходився споживач і хліб не залежувався. Отож запорозці в 1750 р. свідомо говорили неправду, доводячи російській цариці, буцім вони не знали хліборобства ⁴⁾. Катерина II слухала їх і не йняла віри. В маніфесті про зруйнування Січи прямо названо „поселянь, въ земледѣліи упражняющихся“ до 50 тис. господарств ⁵⁾. Інша річ, що внутрішній ринок не був широкий та великий. Часом він, може, не перевищував звичайного ярмарку, куді сходилися представники редутів, шанців, новосербських осад, то-що, з одного боку, й звозилися продукти місцевого виробництва — з другого. Р. 1740 крутоярці „обогачали предметами своихъ производствъ и издѣлій“ навкругні місцевості ⁶⁾. С. Козир р. 1745 „пріѣзжалъ въ Новоселицу на базаръ для сбыта своихъ хозяйственныхъ произведеній“ ⁷⁾. Господарі по Орелі, Бритаю, Терновці й Самарі „свои продукты возили на продажу въ Новоселицу“ ⁸⁾. Людність з околиць навкруг Микитиноного Рогу звозила свої продукти до ближчого містечка, де „промышленныхъ людей паче въ лѣтнее время быва(ло) весьма много“ ⁹⁾. Сл. Саксагань ще від 30-х рр. XVIII в. вславилася як „многолюдная, торговая и промышленная“ одиниця ¹⁰⁾. Виникають нечувані для Січи ярмарки. В Самарському монастиреві звісні дві ярмарки на весняного й зимового Миколи ¹¹⁾. Такий самий ярмарок відомий і в Н. Кодакові, і в Домоткані, і в Щурівці, Кам'янці, Соколах, Доломанівці, то-що ¹²⁾. Внутрішні торговельні пункти росли коштом центрального — Січи, де гуртовий збут

¹⁾ Эварницкій, Вольности, 198.

²⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. еп., I, 414—415; Сборн. стат. свѣд. по Екатер. губ., III, 4.

³⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., III, 56.

⁴⁾ Сенат. Арх., VIII, 99.

⁵⁾ Маркевичъ, Ист. Малор., IV, 450. Болтинъ, Замѣч. на Леклерка, II, 131; П. С. Зак., XX № 14354.

⁶⁾ Эварницкій, Вольности, 194.

⁷⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. еп., I, 369.

⁸⁾ Ibid., I, 514—515.

⁹⁾ Ibid., I, 65.

¹⁰⁾ Ibid., I, 268.

¹¹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., I, 371.

¹²⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. еп., I, 27, 278, 91, 225; II, 210; Эварницкій, Запорожье, I, 30, 32, 240; Стороженко, Укр. оповід., II, 113 й ин.

усе знижується, дрібніє покупець, довезені товари не пересовуються масами далі, а розпродуються на місці по дрібницях¹⁾, товари залежуються на довший час, так що господарі публікують „о сиску охотника“ на покупку²⁾, торговець силкується яко мога не вкладати великих капіталів і воліє торгувати при іншому десь „с третою копейки“³⁾, навіть військовий кантаржей оддає на схованку до військового судді частину своїх мір, що для нього вже втратили своє значіння⁴⁾. Корисніш було торгувати в містечках, слободах, зимовниках. Більш виправдувала себе витрата енергії й капіталів на сільське господарство; сюди й кидається з запалом запорозька отаманія.

Але самого бажання господарювати було замало. Доводилося раніш, ніж мати прибутки, вкласти гроші в землю, що її Січ охоче почала в XVIII стол. роздавати своїм представникам. Гроші для такої справи знаходилися. І їх було зібрано в XVII в. від воен та здобичництва і в XVIII стол. від чималої зовнішньої торгівлі, що її підтяв російський уряд від половини XVIII в.

Але задовго перед тим Січ нагромаджувала капітали від усякої торгівлі, що провадила була віддавна⁵⁾. Торгували ті січовики, що за ними визнано було цей вигідний привилей. Торгували січовики всякого достатку. Серед них траплялися такі, що „волів по 6, по 8 у дорогу снаряжали“ і так віддавалися господарчій діяльності, що в них важко було впізнати вояка (козаки: Сохач або Дій)⁶⁾. У таких купців — січовиків бувало й наймитів по кілька чоловіків⁷⁾. Та поруч були й невеличкі собі торговці. Розміри їхньої економічної сили легко можна встановити. Протягом 1733—1749 рр. низка польських „губернаторів“ повішала з різних причин 230 січовиків — купців, конфіскувавши в них товар, воли, коні, харч і зброю. Все пограбоване оцінювано в 27513 крб.⁸⁾; це на одного купця пересічно дає мало не 120 крб., що з них на товар може припадати десь крб. 80—90. Великі купці з січовиків становили, здається, в Січі особливу корпорацію, що до її компетенції належало розв'язувати різні справи, сполучені з торгівлею. Так, р. 1756 найбільші січові купці — запорозці Бобир, Крамар, Васюринський, Лата й ин. розглядали претенсію купця Тарана до Руденка й Кованька (Таран торгував сіллю й продав її 1200 пуд.) й чинили „справедливий суд“⁹⁾. Великі купці торгували, очевидно, на власну руч і тим одрізнялися від т. зв. односумів,

¹⁾ Запор. Арх., № 46—71, арк. 45.

²⁾ Ibid., № 26, арк. 100.

³⁾ Ibid., № 83, арк. 20—21.

⁴⁾ Ibid., № 80—2, арк. 77.

⁵⁾ Кулишъ, Ист. возсоед., I 138.

⁶⁾ Эварницкій, Запорожье, I, 44, 45.

⁷⁾ А. А., Истор. матер., VI, 177.

⁸⁾ Киев. Стар., X, 163.

⁹⁾ Зап. Арх. № 20—6, арк. 5.

тоб-то січових купців, що складали спілку з стороннім Січі купцем, наражаючись разом з ним на ризик і ділячись прибутками¹⁾.

Січ як могла силкувалася підтримати своїх купців і полегшити їм діставання торговельних прибутків. Давано їм лоцманів, коли вони були потрібні²⁾, дозволювано широко торгувати в Гасан-Баші³⁾, будовано мости й перевози⁴⁾, переслідувано дорожніх розбійників, що заважали правильним торговельним операціям⁵⁾, давано варту⁶⁾ й, найголовніше, визнавано право безмитно торгувати не тільки в Січі, але й на всенькій простороні Вольностей. Що правда, різні агенти царського уряду й торговельного капіталу намагалися по змозі обмежити різні привилеї запорозьких купців, вимагаючи від них якихось незазначених у законі пашпортів і виплат⁷⁾, скеровуючи торговців на нові шляхи⁸⁾, завертаючи вози з чужоземними товарами та трусячи їх⁹⁾; щоб коли не припинити, то змалити довіз з Криму, Гетьманщини, то-що¹⁰⁾. Січ допоминалася, щоб усякі видатки десь у Гетьманщині принаймні не зменшували оборотового капіталу січових купців. Тому Кіш без кінця й краю випрохує в царського уряду всякі полегкості. Російський уряд неохоче робив поступки. Будь-що-будь, грамотою 1742 р. запорозьким купцям дозволено в Гетьманщині не платити мостового й погребельного зборів¹¹⁾. Р. 1753 вийшла нова грамота, що звільняла січових купців від портових і внутрішніх мит на продукти, які йшли на вжиток самої Січі¹²⁾, хоч число довезених до Січі і вивезених звідти суто-запорозьких продуктів пильно обчисляли російські митниці¹³⁾; це, правда, не визначало, що російські урядовці чинили купцям усякі прикrostі¹⁴⁾. Щоб підтримати своїх купців,

¹⁾ Ibid., № 169, арк. 54. Відомі січові односуми запорозці Кумпан і Шамрай проти полтавського Котляревського й польського Зджарського, або запорожець Ус проти миргородського купця Перебийноса, то-що. Див. Ibid. № 3, арк. 34 й 36; № 33—7, арк. 16—17.

²⁾ Лѣт. Екатер. уч. арх. ком., V, 62, 84.

³⁾ Полунинъ, Географ. лексиконъ, 378.

⁴⁾ Зап. Арх., № 22, арк. 125; № 75, арк. 4.

⁵⁾ Эварницкій, Источники, I, 897, 12; Судієнко Матер., II, 77; Щербина, Оч. южно-рус. артелей, 139 й ин.

⁶⁾ Эварницкій, Источ., II, 1074; Зап. О. О. И. и Др., XIV, 410; Арх. Госуд. Совѣта, I, в. 1, 41.

⁷⁾ Андрієвскій, Мат. по ист. Запорожья, 128, 138, 146; Зап. Архив № 8, арк. 221; № 59, арк. 20.

⁸⁾ Зап. Арх., № 18—36, арк. 119; № 22, арк. 103 й 119.

⁹⁾ Ibid., № 8, арк. 199, 298—299, 226, 203 й т. д.

¹⁰⁾ Ibid., № 23, арк. 55—56; № 20—32, арк. 5, 69; № 4, арк. 25.

¹¹⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, II, 123.

¹²⁾ П. С. З., XIV, № 10400, ¹³⁾ Зап. Арх., № 46—71, арк. 300.

¹⁴⁾ Ibid., № 81—3, арк. 56—57; № 52, арк. 69—71; № 58, арк. 1—3, 10. Подобиці про торговельну російську що-до Січової торгівлі політику див.: П. С. З., XV, № 11024, 11025, 11388; Андрієвскій, Мат. по ист. Зап., 142; Эварницкій, Сбор. мат., 163; Сенат. Архивъ, XIII, 8, 9, 399. Пор. також Эварницкій, Ист. зап. коз., II, 452; Зап. О. О. И. и Др., XIV, 305; Флоровскій, Деп. Войска Зап., 33—34; Сбор. Рус. Ист. О-ва, VIII, 208.

Січ не відмовлялася позичати їм гроші, коли січові Меркурії того потрібували. З Запорозького Архіву довідуємося, що р. 1770 Кіш позичив „із войскової сумми“ одному купцеві 600 крб., другому 400 крб., в 1771 р. третьому 140 крб.¹⁾ В торгівлі щоб забезпечити її, Січ суворо доглядала за тим, щоб дебітори точно додержували зобов'язаннів²⁾ і щоб точно брано відсотки на позичений капітал, причім, як видно з однієї справи 1759 р., за нормальне визнавали 12 $\frac{1}{2}$ %³⁾. Здебільшого вимагали брати „на всякий тиждень по рублю без всяких отговорок“⁴⁾. Дача грошей в оборот не тільки в Січі, але й у Вольностях була досить розвинена. Козак Дядьківського куреня Л. Великий, ідучи в похід, лишив Новокодацькій попаді 500 крб. „чтоб людям в займы давать“⁵⁾. Військовий старшина Лук'янович позичив для торговельних операцій козакові Шерстюкові 1300 крб.⁶⁾ Калнишевський позичив В. Перехрестові 1765 р. якусь суму грошей, в р. 1768 він-же козакові Караванцеві на три роки по облігу дав 2400 крб., невідомому козакові 188 крб., купцеві Кнескову 900 крб. й т. и.⁶⁾ Наскільки-ж гроші ці мали значіння, видно з того, що навіть у заможних людей їх було обмаль: один з запорозьких попів з околиць Бахмута за закуплені товари міг грошима заплатити тільки частину боргу, а на иншу суму запропонував 40 чт. хліба⁷⁾, а людність за браком грошових знаків частенько попросту міняла продукт на продукт⁸⁾. Участь старшини в прямій чи в посередній підтримці січових купців призводила до того, що покупця з головою видавано крамареві. Збереглися записи, буцім ціни на спродований товар залежали від примхи січових споживачів. Вино, напр., пили козаки, не торгуючись про ціну, випивши-ж, сами щедро платили⁹⁾. Така ідилічна картина не відповідає дійсності, на багато суворішій, але нескромній що-до продажних цін. Ціни, що правда, збереглися уривчасті й випадкові, але їх досить для того, щоб робити висновки про можливі заробітки січових купців. Р. 1764 в Січі продавалося око мигдалю за 60 коп., рижу за 35 коп., маслин — 25 коп., цитринового соку — 25 коп.¹⁰⁾ сіна 4 коп. за пуд¹¹⁾, вола 10 крб., коня 20 крб.¹²⁾, тимчасом як хліб коштував 30 коп. за чт. Ціни, отож, були лихварські: купцям треба було покрити свої видатки й ще щось заробити. Звичайний споживач, природня річ, не міг досягнути до предметів продажу. Отож проти високих цін боролися

¹⁾ Зап. Арх. № 26—17, арк. 222; № 171, арк. 130; № 79, арк. 209; № 31, арк. 88.

²⁾ Ibid., № 169, арк. 31, 88; № 131, арк. 19 й 28.

³⁾ Ibid., № 20, арк. 111. ⁴⁾ Київ. Стар. 1886, III, 610.

⁵⁾ Зап. Арх. № 22, арк. 95.

⁶⁾ Ibid., арк. 82; № 26—17, арк. 248; № 75—15, арк. 27.

⁷⁾ Сенат. Арх. X, 459. ⁸⁾ Словарь географ., ч. 2, т. I, 571.

⁹⁾ Кулишъ, Зап. о Юж. Руси, I, 156.

¹⁰⁾ Чт. въ О-вѣ Нестора Лѣт., XVIII, в. 3, 33.

¹¹⁾ Зап. Арх., № 115, арк. 101.

¹²⁾ Терновскій, 61.

споживачі за допомогою... погромів¹⁾. Старшина теж не регулювала цін. Насамперед вона брала певний ралець з торговців — на новий рік і від кожного каравана²⁾. З другого боку сами старшини (напр. Калнишевський) торгували³⁾. Нарешті, від торгівлі старшина мала великі прибутки: один Переволочанський перевіз давав на рік 12000 крб.⁴⁾, дарма що в XVIII в. прибутки з нього впали до 1670 крб., з Самарського до 250 крб., прибутки з Кодацького, Миқитинського, Каменського, Кизикерменського, Мертвоводського невідомі⁵⁾. Коли р. 1716 в Запоріжжі зроблено було спробу націоналізувати торгівлю, то „оть вѣку небувалою“ операції Січа заробила 9130 тал.⁶⁾. Загалом беручи, прибутки Коша з усяких зборів дорівнювали принаймні 10 тис. крб. Коли взяти, напр., а) шинковий збір (його ділили на старшину, включаючи й курінну), то в 1770 р. пай від нього дорівнював 4 крб., 1771 р. — 14 крб., 1774 р. — 15 крб. 65 коп.⁷⁾; б) від двох тільки перевозів по 42 крб. 60 коп.⁷⁾. Узявши-ж усю кількість прибутків і поділивши її свідомо неправильно (з розрахунку на 45 паїв, з яких 38 припадало на курені й тільки 7 на військову старшину, що її пайка фактично була незрівнянно вища), матимемо для кошового, судді, писаря й осавула по 222 крб. пересічно, а для довбиша й пушкаря по 111 крб. Виходячи-ж з поправнішого обчислення, а саме, що прибутки ділено на чотири частини, з яких одна йшла на старшину⁸⁾, знайдемо, що загальна сума кожного з військових старшин дорівнювала 500 крб. чистого заробітку. Сюди не входили ні підвищена платня старшині, ні судові мита, ні ралеці, ні законні чи незаконні датки.

Отож у міру того, як зовнішня торгівля почала скорочуватися, отаманії, що була за тенета на гроші, лишалося кинути їх у Вольності й у землю. Полк. Потапенко почав набувати землі, й завів зимовник. Полк. Гук, ставши за володільця землі, коли зруйновано Січ, втратив майна у своєму зимовникові на 1632 крб. 66 коп.⁹⁾. С. Білий, як видно з його тестаменту, лишив у своїй земельній маєтності-зимовникові на 15 тис. крб. готівки та 10432 крб. борговими розписками¹⁰⁾. Полк. Велегура, як об'їздив свою дільницю, то продавав місцевій людності горілку власного виробу¹¹⁾. До маєтностей на зимов-

¹⁾ Мышецкій, Ист. о запор. коз., 58—59.

²⁾ Ригельманъ, ч. III, 79. ³⁾ Запор. Архив, № 24, арк. 122.

⁴⁾ Эварницкій, Зап., I, 18; він же: Ист. зап. коз., III, 124, 131; Маркєвичъ, Ист. Малорос., II, 324.

⁵⁾ Щекатовъ, II, 538; Эварницкій, Источники, II, 1506, 1361, 1406.

⁶⁾ Эварницкій, Источн., II, 1090.

⁷⁾ Зап. Арх. № 83, арк. 9, 17—18, 46. Скальковський прибуток дорівнював 24 крб. 51 коп. ●

⁸⁾ Пор. Зап. Арх., № 57, арк. 7.

⁹⁾ Эварницкій, Источники, II, 2090—2091.

¹⁰⁾ Зап. О. О. И. и Др. X, 48/. Пор. Терновскій, Къ ист. зап. края, 60, 87.

¹¹⁾ Зап. Арх. № 106, арк. 60.

ники приїздили ті, кому треба було закупити багато продуктів сільського господарства¹⁾. Ставало очевидним, що збережені від торгівлі прибутки старшина може з великим успіхом вкладати в сільське господарство; витрати оплачувалися з лихвою і новий зиск був цілком забезпечений.

§ 5-а.

Перехід на землю на зимовники відомий був Січі віддавна. Костомаров відносив початки їх до часів перед Хмельниччиною²⁾, кн. Голіцин до Сигізмунда³⁾, Каманін на кінець XVI—початок XVII в.⁴⁾. Але то були виняткові випадки, в XVIII-ж в. вони стали масовим явищем. Виходила, на землю осідаючи, найзаможніша частина, що, маючи гроші, могла відразу господарювати. Довга козацька практика підказала одному з найбільших російських істориків думку визнати запорозців за природніх озброєних колоністів⁵⁾, що, до певної міри, таки справедливо⁶⁾. Але виразно старшинського вигляду набрали приватні зимовники тільки від часів кошових: Гусака, Гордієнка й Сорочинського. Ось р. 1704 абшитовий запорозький старшина Губа чи Губин закладає зимовник Губаниху⁷⁾, що з нього згодом виросла ціла слобода тієї-ж назви. Р. 1734 Неплюй засновує Алферівку, р. 1737 Карнаух — Карнаухівку, р. 1749 Лещина — Аннівку, Тарас — Тарасівку, Тритуз — Тритузне, р. 1770 Сохач — Сохачівку й т. д.⁸⁾. Те, що говорено про Чаплинку 1680 р.: „нѣкоторые изъ войсковыхъ старшинъ имѣли наилучшія свои маетности“⁹⁾, для XVIII в. було вже загальне правило. Гаврило Блакитний, старшина Бородай, П. Колпак, Лях, Дій, Гараджа, Калнишевський й ин. січові багатії одночасно були фундатори великих маєтків¹⁰⁾. За великими грошовими людьми тяглася й дрібнота. Вона, виходячи з Січі, тільки й мала, що частку, яка припадала з курінної карнавки, і гадала на гріш закупити п'ятаків. Коли в XVII в. вони тільки номінально зараховували себе до шляхти¹¹⁾,

¹⁾ Зап. Арх. № 7, арк. 28; № 26, арк. 29 і 36.

²⁾ Богданъ Хмельницкій, I, 78.

³⁾ Рус. воен. історія, II, 401.

⁴⁾ Чт. въ О-вѣ Нест. Лѣтоп., VIII, 87.

⁵⁾ Соловьевъ, Історія Росіи, III, 1684.

⁶⁾ Пор., напр., саме заселення Січі за Самовидцем. — Лѣтоп., 330, 331.

⁷⁾ Мат. для ист. стат. оп. Екатер. епарх., I, 397.

⁸⁾ Ibid., I, 221—222, 82, 229—230, 100, 154, 139 й инш. Для XVII в. див. *ibid.*, I, 411, 427; Эварницкій, Вольности, 194; Новицкій, Народн. память, 6, 11, 20; Сб. стат. свѣд. по Екат. губ., III, 4; Сб. статей Екат. научн. О-ва, 218; Киев. Стар., 1886, III, 605, 607 й ин.

⁹⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатерин. еп., I, 418—419.

¹⁰⁾ Пор. Эварницкій, Запорожье, I, 23, 27; в ін-же: Источники, II, 1709; Ист. обзоръ правосл. христ. церкви въ Екатер. губ., 68 й ин.

¹¹⁾ Malinowski, Źródła do dziejów Polski, II, 166—167; Величко, I, 35 й ин.

то тепер ставали вже справжнім шляхетством, таким, що могло вже й не вважати на якийсь там просте козацтво. Виходячи з Січи до Вольностей, старшина відривавсь від свого куреня, ба й самого Війська. Їхні інтереси вже не ставлено на чільне місце. Тепер відмовлялися від військового майна в інтересах отих, що повиходили до Вольностей, абшитових вояків. Курінна карнавка перестала бути спільною, а підлягала подільності, ідеальна єдність її перетворилася в суму реальних пайок учасників. До якого ступеня дійшов відрив від колишніх понять, видно з того, що, як свідчать сучасники: „въ зимовникахъ живутъ по нѣскольку лѣтъ и только тогда, когда захочется, приходятъ въ Сѣчу“¹⁾. О. Єфименкова тонко постерегла новий стан речей, підкреслюючи, що „положительная часть запорожскаго общества, обзаведшись зимовниками и разными сельско-хозяйственными приспособлениями, предпочитала спокойно и безъ риска пользоваться милостями русскаго правительства и увеличивать свое состояніе“²⁾. Колишня військова рівність обернулася в порожню декламацію. Безособове вояцьке право Січи в зимовниках перетворилося в привилей, з публічного стало індивідуально-приватним, бо з давніх-давен власне приватне право було привилеем. Так зовсім справедливо висловивсь проф. Покровський на адресу нових дідичів, назвавши їх „запорожской аристократией“³⁾. Влада куреня стала фікцією. За законом курінні отамани мали, між иншим, стежити за козаками, „состоящими въ куреняхъ, такожъ... и по зимовникамъ“⁴⁾. Дужки над таким правилом розкрив Корж, оповівши, що „козаки, що сиділи зимовниками... одбували повинності“ разом із своїми малюками та джурами⁵⁾. Отож, влада куреня означала насправжки владу господаря зимовника. Товариство, як говорено, так і писано⁶⁾, виродилося в залежність багатьох від небагатьох. Тепер це звучало вже по иншому: „як вірний товариш — борщику, каші зварись“⁷⁾. Жити десь у запорозців стали висловлювати формулою: „служити в дейках“⁸⁾.

Але щоб так відірватись і перевернути уклад, що утворювався віками, треба було мати таке чи инше право на землю, належну цілій вояцькій державі. Коли придивитися до земельних справ у Вольностях, то можна добачити, що гніздюки мали землю за умовою відбувати військову службу. Землю давано воякам, отже чоловікам, що зараз-же мусіли служити. Недолітків, отож, або жінок виклю-

¹⁾ Соч. и переводы за 1760 г., V, 432.

²⁾ Єфименко, Южн. Русь, II, 43.

³⁾ Покровський, Рус. ист., II, 160.

⁴⁾ Сенат. Архивъ, VI, 129.

⁵⁾ Стороженко, Україн. оповід., II, 191.

⁶⁾ Пор., напр., Эварницкій, Источники, I, 1006.

⁷⁾ Новицькій, Малорус. пѣсни, 79.

⁸⁾ Ibid., 81.

чали з числа осіб, що могли володіти землею на своєму праві. Але розміри ділянок, даваних за службу, не фіксовано. В даному разі все залежало від конкретних умов. Та й вимога що-до розмірів ділянки, тимчасом як земель було сила-силенна, не мала серйозного, ділового значіння. Разом з наданням землі за відбування військової служби відомо користання землею за вже відбуту службу. Так, у половині XVIII в. колишній старшина Горб дістав землю за свою минулу службу. Надану землю вже не відбирали. Принаймні дотепер відомий матеріал не підпирає думки про можливість відбирання раз наданої земельної частки. Коли запорожець хотів дістати в Вольностях землю, він про це прохав Січ. Прохали усно, згоду Кіш давав у писаній формі, надання виходило від ім'я юридичної особи — Січи. Діставши землю, певен старшина міг одступати частину її в користання иншим, кому тоді доводилося прохати фізичного володільця (Корж). За користування землею здебільшого треба було виконати різні умови, що ставила Січ, напр., обробити сад на здобутій землі, то-що. Цікаво, що для того, хто діставав як ласку або поступку землю, військова служба не була обов'язкова. Очевидячки її або вже відбували (й за неї на иншому титулі діставалась земля), або не мала справжньої цінності. Писаний акт з боку Коша потрібний був на те, щоб відступлене від Січи право не заперечували инші особи чи й сама Січ. Брак писаних актів у випадкові, коли землю відступав фізичний володільець, треба пояснювати тим, що тоді легше наставала залежність од відступника, у кожному разі володіння чи користування землею в Вольностях на зимовниках неодмінно зв'язувано, тим чи иншим способом, з військовим званням володільців. Володільці зимовників були обов'язково військовики, як не тепер, то в недавньому минулому. Зимовники не козацько-старшинські в принципі були неможливі. Підпирають такі думки згадки та ономастика місцевостів¹⁾. У даному разі перед нами тип мусульманського феодалізму, що так докладно описав західній дослідник²⁾ і *de facto* перевели виходні з отаманії³⁾. Справді. Знаємо, що володільцям зимовників давала Січ наряди, напр., що-до косовиці сіна на потреби Війська⁴⁾, що-до відбування військових обов'язків у паланці, від чого могла звільнити та-ж сама Січ⁵⁾, судова залежність володільців — була від Січи, як видно з справи 1771 р. старшини Білого, де говорено, що в усяких справах що-до зимовницьких господарів, на них чи від них, належало вдаватися „по командѣ в здѣшний Кош, гдѣ-б по справедливости без учиненія надлежащего не оставлено“ всяку

¹⁾ Новицькій, Малорус. и запорож. старина, 10, 21.

²⁾ Hammer, Histoire des Musulmans, VI, 268.

³⁾ Київ. Старина, 1882, XII, 530.

⁴⁾ Запор. Архів, № 25, арк. 74, 122.

⁵⁾ Ibid., арк. 35; № 48, арк. 142.

справу¹⁾, відбували й бекетну повинність²⁾, відбувалася й боротьба з великими та малими татарськими загонами³⁾.

Можливість дістати землю означала право використовувати її за допомогою якихось робочих рук, отже право заселяти надані землі. За перших посельців отаманських маєтків був ясир. Почавшись у XVI в., ясир зберігсь, аж поки існувало Запоріжжя. Правдоподібно, що попервах ясир зберегали, щоб продавати полонених або щоб вимінювати їх. Згодом-же, в міру того, як розвивалися сільські промисли в Вольностях, ясир почали використовувати на іншу мету, полоненими стали залюднювати степи. Ганчарова Балка чи Могила, Миколаївка чи Волоські хуторі виникли по тому, як осаджено там ясир⁴⁾. Ясир, набраний з представників ісламу, звиклий десь від часів Сулеймана II залежати від своїх дідичів, природньо заніс з собою до Вольностей практику внесків на користь нових своїх володільців від приплоду отар, бджіл, млива на млинах, виводу, то-що. До практики обов'язкових відносин на мусулманському праві схилились, мусіли перейти й виходні з сусідніх з Запорозькою державою країн. „Распространявшееся вокруг Запорожья крѣпостное право, — каже один з описувачів Запоріжжя (Твердохлебов), — гнало къ нему со всѣхъ сторонъ поселенцевъ на его обширныя пустыя земли и давало толчокъ и готовый матеріаль для такой (?) жизни“. Це життя автор звав „новим“, що йому Запоріжжя „инстинктивно шло навстрѣчу“⁵⁾. Такі втікачі не випадком кидалися в запорозькі степи. Вони зовсім не належали до очайдушних, що махали рукою на все й наосліп ішли, аби-б тільки йти. Ні, в степи рушали здебільшого ті люди, що мали на оці „зачепитись“ біля якогось земляка або родича. Проф. Буцинський казав те саме, здогадуючись, що „первыми поселенцами (Вольностей) были семьи запорожскихъ козаковъ и ихъ родственниковъ, а потомъ къ нимъ присоединились и другіе обитатели Украины“⁶⁾. Подібну-ж думку ще задовго перед ним висловив єпископ Теодосій. До виходнів приєднувалася група так зв. молодиків або малюків, молодих козаків, що їм давали старшинам у науку й що мусіли дурно на тих старшин працювати. За допомогою малюків старшина міг робити наскоки на татар, брати в них ясир і заселявати ним землі. Так робив напр. володілець зимовника Рудь, що від Коша здобув у нагороду

¹⁾ Запорозьк. Архів, № 139, арк. 3 й 23.

²⁾ Зап. О. О. И. и Др., VII, 260.

³⁾ Бантышъ-Каменскій, Ист. Малор., 245, Beschreib. aller Nat., 529, 527; Соч. и пер. за 1760 г., V, 432; Эварницкій, Ист. зап. козаковъ, II, 476.

⁴⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатерин. еп., I, 526, 527, 522—524, 86—87; Истор. обзоръ правосл. христ. церкви въ Екатер. губ., 51, 58; Скальковскій, ор. с., III, 61; Киев. Стар., 1884, I, 163; Новицкій, Матеріалы, 46; Fletcher, Hist. de Pologne, I, 90; Нурел, Von den Kosaken, 222.

⁵⁾ Киевская Старина, 1886, XII, 749—750.

⁶⁾ Сборн. статей Екатер. научн. О-ва, 240.

⁷⁾ Эварницкій, Ист. зап. козак., I, 299.

землі на власність¹⁾. Старовинна практика, про яку згадував Боплан, а саме, що полонені лишалися „въ услуженіи“ у переможців²⁾, знаходила собі повне визнання і в умовах XVIII в., хоч служила иншим завданням. Кіш дозволяв її, як видно з наказів Січи 1755 й 1770 рр., коли січове начальство прямо показало на службу в старшинських зимовниках³⁾.

Попервах перерахованих груп людности для колонізаційно-господарчих потреб було досить. Адже-ж зимовники, навіть тоді, коли вже склалися досить широко, переважно скотарювали, та були не від того, щоб і пограбувати татарську худобу; протягом 1758 р. від татар було відігнано 1774 коня, з них після довгих прикрих пересправ, повернуто було тільки 645 штук⁴⁾. Протягом 1743—1748 рр. так само здобуто 1175 коней, 250 голів рогатої худоби, 903 вівці⁵⁾. Розміри власного скотарства не можна обчислити. Що-до цього маємо випадкові цифрові дані. Так, за р. 1765 знаходимо, що було:

ПАЛАНКИ	Вівці	Рогата худоба	Кони
Протовчанська	6489	333	100
Бугогардова	75	92	152
Самарська	31919	3517	1878
Кодацька	13365	1404	1129
Інгульська	—	4761	— ⁶⁾

Це все дуже зменшені цифри, що впадає в вічі, коли порівняємо їх з кількістю утрат підчас татарських наскоків. Р. 1769 татари в Самарській паланці захопили 6266 овець, 1680 коней и 2605 голів рогатої худоби⁷⁾. Скотарство в зимовниках було розвинено так, що дехто з сучасників називав запорозців „скотопасами“⁸⁾. Худобу тут дуже цінували. На неї старшина позирала ласим оком. Тому, напр., прибудна худобина за три дні після того, як її затримано, переходила в розпорядження старшини⁹⁾. Коли скотарському господарству хтось чимось шкодив, то з цього приводу порушували голосну справу. Р. 1741—1742

¹⁾ Багалій, Заселення південної України, 42.

²⁾ Мемуары, II, 301.

³⁾ Скальковській, Секрет. переписка Коша Зап., 12; Новицькій. Матеріали, 64.

⁴⁾ Сенат. Архивъ, XI, 54, 347.

⁵⁾ Эварницкій, Сборн. мат., 44.

⁶⁾ Запор. Архив, № 74—4, арк. 18, 27, 67, 101.

⁷⁾ Ibid., № 40, арк. 23.

⁸⁾ Зуевъ, Путешеств. записки, 236.

⁹⁾ Соч. и перев. за 1760 р., V, 451.

в Завали, Бобола, Чуба, Горба, Павла, Олекси, Шалимовця татари по-брали коней і Кіш на це як-найенергічніше протестував¹⁾). Запорозці завсіди намагалися здобути широку можливість продавати з своїх зимовників коні²⁾). Мінімум для експорту, що його вимагали володільці зимовників в р. 1757, виражавсь у цифрах: 1000 коней, стільки-ж рогатої худоби й 4000 шт. шкур³⁾). Зацікавлені в збуті своєї худоби, володільці зимовників ладні були виплачувати за них чималі мита; коли продаж ішов до Криму, мита дорівнювали для коня 30 тал. і для рогатої худоби 10 тал.⁴⁾

За такої системи скотарювання, коли більшість земель забирали під випас, січове начальство не дуже потребувало людности. Володільць зимовника міг зовсім перебути своїми малюками та ясирем. Нарешті, до його послуг були т. зв. аргати. Аргат — найманий робітник з січових козаків. Їх бачимо вже наприкінці XVIII стол.⁵⁾. Січовик, не знаходячи собі місця через абсолютне перелюднення в Січі й не маючи спромоги за браком грошей сісти власним зимовником, шукав собі засобів до життя в Вольностях або по-за їх межами. Здебільшого січовий аргат вирушав на Дін чи до Криму та турецьких міст, і тут ставав до кого-небудь на роботу⁶⁾. De jure він не міг стати до праці в свого-ж брата січовика: один одному вони були рівні, а не підлеглі на основі приватної умови. Рівний становищем січовик не міг бути за надто бажаного робітника. Володільці зимовників теж не пропонували аргатам роботи, а брали їх мором у своїх зимовниках, де за козацькою регулою, не могли не дати притулку. У записках Новицького сказано, що, прибувши до котрогось зимовника, січові аргати на початку тільки вилежувалися та прудили воші. Знищивши „внутрішнього ворога“, аргат починав міркувати над дальшим своїм перебуванням у зимовнику й просивсь на роботу. Маючи себе за вільного, аргат не зобов'язувався службою на певний строк й не оформлював свого становища. Він удовольнявся і користавсь малим. На Мігії, прим., у 60 роках XVIII стол. аргати жили в брудних і аби-як поставлених халупах. Аргатове становище утруднювалося ще й тому й тоді, коли зимовник належав якомусь начальникові. Тоді аргат опинявся в умовах військової дисципліни⁷⁾. За аргатом пильно наглядало військово право, що по зимовниках у Вольностях зосереджувалося в руках того, хто володів зимовником. Отож, належачи до зимовника, аргат-січовик підлягав нормам вояцького права. Володільць зимовника „щитив“ аргата так само, як

¹⁾ Эварницкій, Источн., II, 1324—1325.

²⁾ Пор. Сб. Рус. Ист. О-ва, CIV, 353.

³⁾ Скальковскій, II, 157.

⁴⁾ Эварницкій, Ист., 1114.

⁵⁾ Сб. статей Екатерин. Научн. о-ва, 225.

⁶⁾ Эварницкій, Источн., I, 876; Брунъ, Крымъ въ половинѣ XVIII в., 3.

⁷⁾ Сб. статист. свѣд. по Екатер. губ. I, 5; Андріевскій, Мат. по ист. Зап., 59, 83—84.

„щитив“ своїх малюків та джур. За приклад може бути Марченкова справа в 1747 р., коли татари полонили Марченкового сина й слугу; на захист покритого стала вся Січ. В умовах небезпеки це не аби-що важило. По зимовниках, що скотарювали, січовик-аргат ще міг щось робити. Що-ж до гречкосіїв, то він ставивсь до них з презирством і вигукував на їхню адресу: „ей, мужик-ворона, чи є в тебе оборона?“, не вагаючись при нагоді і побити бідолашного хлібороба¹⁾.

Але господарство зимовників почало мужичіти. Зимовник почав переходити на хліборобство, дарма що й не міг розлучитися з колишніми промислами²⁾. Акад. Багалій постеріг, що „запорожці, як виходці з хліборобів, не кидали зайняття своїх батьків“³⁾. Корж свідчить, що всі асцеденти його хліборобили та й іншими промислами промишляли⁴⁾. Круг зимовника Коржів „був посіяний ячмінь“⁵⁾. Запорожець Сагайдак в 69-х рр. мав „за землянкою стожок гречаної соломи“⁶⁾. Запорожець Трута дійшов до того, що „въ запорожскія дѣла не вкидался, а вель хлѣбопашество, работая на Войско“⁷⁾, як і запорозці Половиці й т. д.⁸⁾. У казці Сайка переказується, що заможний запорожець добре господарює, землю оре плугом, впрягаючи до нього 6 волів, хліб жне серпом⁹⁾, є вказівки на те, що незадовго перед тим, як скасовано Січ, запорозці знали залізний плуг¹⁰⁾ й т. д.

Зимовницьке хліборобство проти слобідського стояло вище. По зимовниках хліборобство провадили на три поля: найдальший клапоть землі лежав уперек дачі й призначали його на постійний сінокіс, двоє інших по черезно засівали хлібними рослинами¹¹⁾. Панувала система перелогу, така раціональна в умовах негустої людности. На неї знаходимо вказівки і в разуразних згадках у піснях про тирсу, що росте саме по старих перелогах. Межа сільського господарства в зимовнику, як і взагалі в Вольностях була недовга, а тому й сільсько-господарча техніка тут стояла невисоко. Механічні процеси були прості: з переробок продуктів бачимо хіба борошняну й горілчану. У кожному разі тільки одного промисла без домішки інших зимовники не знали. В господарстві зимовника відразу маємо всі види господарства. Тут стояла жила хата, коло неї була стайня на худобу, город, що давав щоденну харч мешканцям, левада, ліс і поле. Все збивалося в кулак. Речі найпершої потреби завсіди були під рукою. Невеличке, на татарський кшталт, місто було, природня річ, за найближчу властивість зимовниць-

¹⁾ Мартинович, Українські записи, 229.

²⁾ Шмидт, Мат. для географ. и стат. Рос., I, 25.

³⁾ Багалій, Засел. півден. Укр., 89.

⁴⁾ Устное повѣств., 2.

⁵⁾ Стороженко, Україн. оповід., II, 119.

⁶⁾ Сбор. стат. Екат. науч. о-ва, 177. ⁷⁾ Ibid., 65.

⁸⁾ Эварницкій, Запорожье, I, 54.

⁹⁾ Мартинович, Укр. записи, 79.

¹⁰⁾ Лѣт. Екат. уч. архив. ком., II, 78.

¹¹⁾ Шмидт, Мат., II, 17.

кого господарства: продукти городництва швидко псуються, отож далеко від обійстя тримати їх не можна. Потрібуючи дров на опал, зимовчаки мусіли оселятися біля гаїв. Але що дерево псується не швидко і потрібне тільки в певний сезон, то гай стояв від зимовника оддалеки. По другий бік — лан, де господар працює, а за смугою ланів — пасовисько.

Коли в скотарському зимовнику господарство будується за лінією кіл, то в хліборобському бачимо площинні відношення, обчислені на руки. За типовий цією стороною можна вважати зимовник Колпака на річці Багатій. В ньому було 3 хати, 2 комори, льох, стайні, 4 під барканом двори, млин на 2 кола. Переховувалося в Колпака 13 бочок борошна, 4 — пшона, 2 засіки жита; було 1299 овець, 127 коней, 85 кобил, 129 волів, 129 биків, 54 корови¹⁾. На другому зимовникові того-таки Колпака по р. Кам'янці р. 1747 татари наскочивши захопили: 12 чт. борошна, 19 неводів, 7 човнів, 59 пуд. соли, 9 коней і 2 воли²⁾. Отже в зимовниках полк. Колпака бачимо: хліборобство, скотарство, рибальство, млинарство й, можна припустити, торгівлю, до того-ж деякі промисли поставлено було широченько, настільки широко, що сами малюки не спромоглися-б із ними впоратися: акад. Багалій уважає, що суто-козацький зимовник складався тахітум із 19 чоловіка³⁾. За мінімальним-же підрахунком, необхідних людей у Колпаковому зимовнику треба було: від 4 до 8 чол. робітників на польові роботи (з розрахунку 2 плуги); 12 чабанів, 5 неводничих і рибалок, 1 мірошника, 1 возія, 20 для догляду за товаром та рогатою худобою, усього від 43 до 47 чол., не беручи на увагу кухарів і домашньої служби.

Отож треба було десь дістати решту необхідних людей. Як вже знаємо, частину покривали ясирем. Але робітників цієї категорії не могло бути багато. Доводилося підсилювати їх із сторони. Тут могли стати в пригоді ті особи, що заборгувалися, однаково з якої причини. Січовики, коли їхні торговельні контрагенти банкрутували, описували майно банкрутів і „старших и малих дітей таксовали“. Так було, прим., з збанкрутованим правобережним купцем Новицьким, що дітей його з наказу Калнишевського потаксував військовий осавул⁴⁾. Або 1766 р., коли збанкрутував Краведь, запорожець Лебединський вимагав, щоб передано йому дебітора „з женою и со всею его семьею в службу“⁵⁾. Проф. Флоровський доводив, що взагалі торговельні об'єкти для запорозців могли закінчуватися віддачею їх на відслужування за борги⁶⁾. Але не тільки по торговельних операціях траплялося таке. Низка полковників якось сповіщали Кіш, що їхні козаки, не дістаючи платні з Січі, „принуждени будут свои лошади

¹⁾ Скальковській, *op. c.*, I, 199.

²⁾ Андрієвській, *Мат. по ист. Запор.*, 75.

³⁾ Багалій, *Засел. півден. України*, 25.

⁴⁾ *Зап. Арх.* № 9, арк. 15.

⁵⁾ *Ibid.*, № 169, арк. 35—36.

⁶⁾ Флоровській, *Деп. Запор. Войска*, 36.

продавати и хозяевам сплачиваться за хлѣб и сѣно, а в кого недостаточно будет деньги, то и самому в службу хозяину оставаться“¹⁾. Самарський монастир у кримінальних справах виступав у ролі „печальника“ за засуджених — приклад маємо в 1759 р. з конокрадом Шульгою — випрохував їх собі в роботу²⁾. Очевидна річ, що й таких людей не могло-б бути стільки, щоб вони цілком удовольнили потребу на робітничі руки. Тоді повстала необхідність у вільнонайманих робітниках. Наймитів було чимало. У 12, напр., зимовниках Самарської паланки в 70-х рр. XVIII стол. було:

Козаків . . .	379	88	28	36	54	29	90	84	60	70	80	11
Наймитів . . .	236	63	27	34	37	40	71	67	80	81	70	8

а разом перших 1546 і других 1801 д. У зимовниках Личківської паланки було козаків 41 — 1 — 12 і наймитів 374 — 1 — 37, а в цілому перших 54 і других 412. Господарство в зимовниках Самарської паланки було безперечно трудове (на 1,5 господарів припадало 1,8 наймитів). У Личківській про безпосередню працю самих господарів, пересічно беручи, говорити не доводиться. Цікаво тут іще те, що окрім наймитів по зимовниках бувала домішка постійних хліборобів. Напр., у Протовчанській паланці в трьох зимовниках (з сімох) на 69 козаків і 16 наймитів припадало 92 хлібороби. Те саме було і в негусто залюдненій Барвинковостінківській паланці, де на 10 козаків і 13 наймитів припадало 6 селян хліборобів. Наймитів у Вольностях взагалі було чимало. В самій Новоселиці їх рахували на 3447 л., у Богородицькому 99, в Каманці 58. За дзими 2-го випуску „Лѣтописи Екатеринославской Ученой Архивной комиссії“ можна виснувати, що наймитів у Вольностях було по-над 5 тис., але насправжки цю кількість можна принаймні подвоїти. Сюди не ввіходили сезоніві робітники, що про них р. 1766 писав Воейков: „весною приходят (до зимовчан) свойственники и знакомие изъ мзлой Россіи и польской Украины, которые до зимы у нихъ живутъ, помогая работою, а на зиму возвращаются въ дома съ работными деньгами или запасомъ“.

Скільки-ж здобував отой бурлака — наймит? З однієї справи 1743 р. довідуємося, що в Січі річна заробітна платня дорівнювала 3 крб. 50 коп. на хазяйських харчах³⁾. І такого заробітку — за це свідчать народні пісні⁴⁾, було досить, щоб спромогтися навіть на власне господарство. В Вольностях, на зимовниках, суто-грошової заробітної платні, здається, не знали. Мартинович у своїх записках свідчить, що гроші видавали наймитові тільки тоді, як він відходив. Наймит, відбуваючи всяку роботу, діставав за це частину продуктів і приплоду, ще й трохи грошей.

¹⁾ Зап. Арх. № 80, арк. 14 й 22.

²⁾ Скальковській, оп. с., I, 165.

³⁾ Эварницкій. Источники, II, 1597.

⁴⁾ Новицкій, Малорус. пѣсни, 70.

Внутрішній ринок ще не так зріс, щоб, напр., брало на увагу момент віддалености. На нього в скотарстві по-просту не вважали. Хліборобство, знов, аж надто не скрізь було таке розвинене, щоб „пахатаря“ особливо цінували. Робітника знайти було не важко, а крім того аргати, хоч би були з них і аби-які робітники, все-ж мусіли знижувати заробітну платню. Нарешті, не могло навіть повставати серйозного питання про вимоги саме грошового заробітку. З наймита був не робітник, а тільки павпер, що дякував за дану роботу й будь-яку платню. Володільць зимовника давав йому змогу існувати, а тому найми вважав за добродійність. Це визначало, що наймити-павпери віддавано володільцеві зимовника головою. Оскільки-ж це був акт добродійности, говорити про договір наймів не доводиться. Наймита мали не так за найняту людину, як за члена зимовника, що господар його давав йому свій „щит“. Та це була лиш порожня фраза. Господар зимовника частенько переховував у себе різних утікачів. У Вольностях не дурно була така приказка: „хочеш бути багатий, не будуй доброї хати — над границею живи, передержія держи“. Не дурно-ж і російський уряд р. 1743 наказував, щоб запорозці „бѣглыхъ малороссійскихъ людей отнюдь не пріймали и нашедшихъ отъ платежа указанныхъ податей не защищали“¹⁾. Передержіїв було, очевидячки, не так мало, коли звернув на них увагу Сенат. Останньому не раз доводилось обізнаватися з справами про втікачів з Гетьманщини²⁾, з Криму³⁾, то-що. Через те втікачі мусіли сидіти тихо й згодом „мало по малу селиться (в зимовниках) на в с е г д а“⁴⁾, підпадаючи під владу зимовницького володільця.

Влада останнього ширилася на тільки на тих, хто в даний момент фактично перебував під дахом зимовника, але під нею були всі, хто працював у межах господарства (напр., чабани) чи й по-за межами зимовника, але відім'я зимовницького володільця (чумаки) і оті хлібороби, що фігурують самостійно в описах різних паланок. Отож, зимовник являв собою своєрідну організацію підвладних стосунків. Січ визнавала таке становище речей, бо воно не ущерблювало її влади й ні трохи не обмежувало її суверенітету. Одне слово, влада володільця зимовника в правному розумінні може бути наближена до влади куреня. Подекуди була більша, бо в зимовниках жили не самі козаки, а й посполиті, не тільки чоловіки, але жінки й діти й т. д.⁵⁾.

Зимовчаки своїм складом і залежністю від володільця зимовника перебували в фаміліятних стосунках. Фаміліятами новосербські посельці в запорозьких Вольностях звали людей, „кои (за військових і їхніх заступників), есть ли (цим останнім) не достаетъ времени, должны

¹⁾ Эварницкій, Сборн. матер., 5, 7.

²⁾ Зап. Арх. № 111, арк. 19 й 29. ³⁾ Ibid., № 31, арк. 54.

⁴⁾ Эварницкій, Запорожье, I, 16.

⁵⁾ Описание всѣхъ обитающихъ въ рос. государствѣ народовъ, IV, 358—359; Fletcher, Hist. de Pologne, I, 77; Levesque, IV, 189 й д.

обробляють їх землі и Їсполнять домашнія надобности“¹⁾ й перебували в особистій залежності від них, сидячи на призначених їм земельних клаптиках²⁾. Фаміліятні стосунки впливали з системи домоводства й господарчих послуг³⁾. Фаміліяти комплектувалися з самітних і вбогих, що не мали власного господарства⁴⁾. Тут знаходимо ознаки мусулманського феодалізму, який фаміліятні стосунки вважав за такі, що впливають з підлеглости військовому домовладці і доти, аж поки даний вояк носить військове звання. Втративши звання, володілець зимовника мусів вступати з своїми колишніми фаміліятами в звичайні договірні стосунки. Стосунки фаміліятного типу повставали ще за однієї умови — коли держава давала воякові землю, свою владу над фаміліятами зимовницький дідич міг переводити в життя особисто. Але він міг і не бути на місці. Фаміліяти-ж мали неодмінно працювати в його господарстві. Скільки й як працювати, залежало від розмірів і стану господарства та ще від звичаїв даної місцевости. Остання обумовлювала й розмір влади над фаміліятами. У кожному разі владу над трудящими було звязано з вимогами військового характеру і вона мала на собі відзнаки дисциплінарних стосунків. Саме цим треба з'ясувати, чом домовладика міг передати владу третій особі, яка мала від нього делегацію. Справді, старшинськими зимовниками звичайно керували особливі довірені домовладики, що звалися господарями і мали як господарчі, так широко адміністративні функції. „За отсутствіемъ (напр. полк. Колпака в його зимовнику Опанасівці) справами завѣдывалъ хлопецъ — малецъ С. Лоть, человекъ грамотный и благонадежный“⁵⁾. Але карні справи не ввіходили в сферу повноважень як господаря, так і самого зимовникового володільця. Коли козак Платнірівського куреня Пастрида р. 1767 побив був зимовницького служника десь з Чорного Ташлика так, що той вмер, то „сходка“ в Січі загадала побити винного „жестоко киями и пустить на покаяние“. Коли наймит козака Кумпана того-ж-таки 1767 р. поранив ножом запорозця, то злочинцеві паланковий суд наказав „уломити ногу“⁶⁾.

Фаміліяти, як і взагалі всенька людність зимовників без кінця й краю працювала, мовляв російський історіограф, „единственно къ обогащенію старшинъ“⁷⁾. Мужика безсоромно визискували⁸⁾, бо володільці зимовників де-далі, то все більше готували продуктів для продажу як на зовнішній, так і надто на внутрішній ринок⁹⁾. Отже з передержія вимагали все більшої роботи. Вважаючи на негустість людности й мож-

¹⁾ Зябловскій, Землеописаніе, ч. V, 310.

²⁾ Пор. Писаревскій, Изъ ист. иностр. колониз., 70.

³⁾ Пор. Эварницкій, Источники, II, 1880, 1896, 1918, 2025, 2026, 2067, 2069.

⁴⁾ Терновскій, 45. ⁵⁾ Зап. Од. О-ва Ист. и Др., XII, 463.

⁶⁾ Киевская Старина, 1886, III, 614, 615.

⁷⁾ Миллеръ, Историч. сочиненія, 54.

⁸⁾ Пор. Гильденштейнъ, Путешеств., 21.

⁹⁾ Кулишъ, Зап. о Южн. Руси, I, 92.

ливі втечі, володільці зимовників не снігалися й перед такими заходами, як запровадження в Запорозьких Вольностях кріпацького права. Прямих випадків його маємо два. Один зв'язується з ім'ям кол. запорозця Барана, другий з ім'ям володільця зимовника Сіромахи, що охоче приймав до себе втікачів, але зобов'язував їх працювати на нього „по одному дню на тиждень“¹⁾. Маємо ще свідчення сучасника Запорозької республіки, що писав: „звѣроловство и паствушество были нижайшія степени запорожскихъ упражненій, коими занимались токмо бѣдные и изъ коихъ никто не достигалъ до вольной жизни, какъ только по духовной хозяина“²⁾. В XVII в. могли бути знайти притулок у Січі цілком зубожілі десь на Україні³⁾. Ображене чуття справедливості „бездомныхъ бродягъ и сиромы“, як називав утікачів Костомаров, власне в Запоріжжі об'єднувало купи людей, що їх так боялися Виговський і сам Мазепа⁴⁾. Инколи і в XVIII в. біднота робила наскоки на татар, як ото було в 1743 р., коли забрала в них якісь 6 казанів, 5 сокир, 4 свердел, 32 одяги, 14 сорочок, 31 пару штанів, 13 кожухів, 16 пар чобіт⁵⁾. Опиняючись у лещатах володільців зимовників, ці бідаки, що не мали „ниже одежды для прикрытія тѣла“⁶⁾, не могли миритися з своїм скрутним становищем, зимовникам чинилось „разореніе отъ подлаго легкомысленнаго народа“⁷⁾, загрожувано колишнім поборникам волі⁸⁾. І загрози, що правда, дуже рідко, таки переходили від слова до діла. Так, р. 1773 під Кінбурном мобілізована й виведена на бій проти турків маса злидарів мало не до смерті була побита великих володільців зимовників полк. Колпака й Дубового⁹⁾.

Коло було замкнене. „Абсолютна воля“ Запоріжжя розвинулася в свою діалектичну протилежність. Разом із цим замкнулося коло й поліції майна. Державність дібр і собі перейшла в свою протилежність — індивідуальну земельну власність. В Вольностях народилося право власності. Ось кілька доводів. Запорозький полковник Попатенко позичив І. Золотаревському 4700 крб., а щоб забезпечити цю позичку, взяв в нього його маєток-зимовник; цей зимовник за Попатенком і лишився¹⁰⁾. Чернець Івістіон витратив на Г. Ромуса 679 крб. 50 коп. грошей, а за це дістав у власність половину Ромусевого двору¹¹⁾. Калнишевський визнавав факт власності на зимовники за „запорожского

¹⁾ Мат. для оцѣнки земель Херсон. губ., VI, 133.

²⁾ Словарь географическій, ч. 2, т. I, 549.

³⁾ М а с е ј о w s k i, Hist. włościan, 188.

⁴⁾ Эварницкій, Ист. запор. козаковъ, II, 271; в и н - ж е: Источники, I, 404 й ин.

⁵⁾ Эварницкій, Сбор. матеріаловъ, 45.

⁶⁾ Эварницкій, Источники, II, 1779.

⁷⁾ Сенат. Архивъ, VIII, 104.

⁸⁾ Эварницкій, Источники, I, 973.

⁹⁾ Скальковскій, ор. с., II, 138.

¹⁰⁾ Лѣт. Екатер. учен. архив. Ком., II, 53.

¹¹⁾ А. А. Андріевскій, Историч. матеріалы, IX, 52 - 53.

войска разными чинами“¹⁾. Про це-ж знаходимо вказівки і в справах російського Сенату²⁾. З права-ж власности впливало й право тестаментування. Кол. військовий старшина Качалов відписав у духівниці свій зимовник небожеві. Старшина Литвин те саме зробив із своїм зимовником³⁾.

Зміна зайшла дуже далеко. Тимчасом як десь перед першим зруйнуванням Січи навіть у дрібницях помітна перевага військових начал, після 1709 р. й надто після прийняття російського підданства на перший план висуваються моменти індивідуальної власности. Рубиться хата. На сволокові її неодмінно вирізьблюють ім'я її власника. Офіруючи до церкви ікону чи якусь там богослужбову книгу, ставлять на ній жертводавцеве ім'я. Така асигнація речей стає законним і широко розвинутим побутовим явищем. Асигнації свідчать про належність речей даній особі, підкреслюють правильність індивідуального володіння, про що оголошується відповідними записами *urbī et orbi*. Контрасигнації з боку Війська не дається місця. Військо не оповіщають навіть у пов'жніших випадках і про деякі факти та події дізнається воно десь „кружним шляхом“: оповістив-же кримський хан Січ у 1747 р. про появу зимовників і цілих слобід на Конських Водах⁴⁾.

Підстави життя в Вольностях радикально змінилися. Це не могло не вплинути на переродження організації влади в паланках. Йдучи за старовиною, тут ніби все про людське око лишалося без змін. Та насправжки отамани побачили біля себе „стариків“ — заможних хазяїв, що допомагали отаманам правити, виступаючи в ролі дорадчого органа⁵⁾. Проф. Яворницький ладен визнати новий орган за „сходку“, де розглядувано, що правда, „мелкіе вопросы“⁶⁾. Без „стариків“ не перебувається паланка. Р. 1747 бугогардовий полковник, у зв'язку з пропозицією Коша, скликає справжню раду з лисицьких отаманів, „базарныхъ и степенныхъ добрыхъ козаковъ“⁷⁾. Вони, „нові козаки“, починають висловлювати свої бажання, підносять перед Січчю голос у справах паланкового управління, доводять до відома Коша про свою довіру чи недовіру паланковій старшині, виступають з системою рекомендації своїх кандидатів на посади, вже не коряться мовчки призначеному од Коша начальству. Перед нами така справа. 1758 р. лисичники й базарники Бугогардової паланки повідомили Січ, що паланковий полковник продав офіровані на гардову церкву перли й уторговані гроші „не знат гдѣ подѣл“, так само, як і срібні келіхи, штофну на ризи тканину й три копи гро-

¹⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., I, 26.

²⁾ Сенат. Арх., VII, 197.

³⁾ Арх. херсон. Духовн. Консистеріи за 1792 г.

⁴⁾ Зап. Од. Об-ва Ист. и Др., XIV, 399.

⁵⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., II, 41, 48, 65.

⁶⁾ Ист. запорож. коз., I, 216.

⁷⁾ Скальковскій, Ист. Новой Сѣчи, I, 62.

шей. Бугогардові лисичники прохали зняти полковника з посади і на місце його рекомендували „из своей команды“ Т. Щербиновського ¹⁾. „А писар и асаул“, писали вони, „нам угодні“. Разом із тим поставлено було й таку вимогу: „кто станет полковником, то нехай сему полковнику не дасть ничего, пока счету с себе не здасть“ ²⁾. Так говорити могли ті люди, що почували під собою ґрунт. При чім, мовляв, Військо, коли окружна влада мусить керувати власне в окружних інтересах, інтересах лисичників і „степенних“ козаків-стариків? Паланку й її інтереси рішуче протиставлювано Січі й її інтересам. Але на кого-ж старалися „паланкові старики“? Не на наймитів, натуральнѣ, чи аргатів, не на передержіїв чи зимовецьких селян. Останні чудово знали ціну запорозьким господарям і воліли краще йти під поляка, як те було з Д. Красноперичем, що втік до Крилова з сином і незісткою ³⁾.

Мужик і запорожець у Вольностях жили „на ножах“. Обидві сторони ворогували одна з одною. Коли, напр., сіювики сиділи в Олешках і частина їх пішла до черкеського походу, то другу вирізали мужики Самарської та Кодацької паланки; повернувшись з походу на черкесів, запорозці й собі вирізали мужиків по р. Самарі й житла їх спалили. Виходить, „старики“ мали підпору в якійсь іншій групі.

За таку групу були волбдільці дрібних зимовників. Їх було скрізь розкидано чимало — пересічно в кожній паланці було їх сотні ⁴⁾. Достатки отаких дрібних зимовницьких володільців більше-менше відомі. Про них можна скласти уявлення на підставі реєстру збитків, що завдав татарський наскок у 1743 р., коли дрібний зимовницький володілець коз. Лисий втратив 42 крб. грошей, 100 пуд. соли, невода й завод; козак Бауман, — що в нього татари захопили 50 крб. грошей, човен, бурку, 3 кожухи, бочку жита, 4 бочки соли й ин.; козак Ключенко, — що в нього було взято бочку жита, бочку пшона, 100 пуд. соли, або козак Шульга, що в нього пропала скриня з 137 крб. грошей, 2 мідяні казани, 10 чт. житнього борошна, 2 пари чобіт, 2 коси, 3 свердла, то-що ⁵⁾.

Проф. Рожков писав: „едвали можно признать верным мнение, что в зимовниках было особое запорожское посольство — такового классового расчленения в Запорожьи не было и не могло быть“ ⁶⁾. З попереднього видко, що класові начала в Запорозьких Вольностях таки були. Класові відзнаки зблизили нарешті Запоріжжя з Гетьманщиною. Отож доводиться відкинути й думку О. Лазаревського, що гадав, буцім на

¹⁾ Запорозьк. Архів, № 129, арк. 26.

²⁾ Скальковській, ор. с., I, 134.

³⁾ Эварницкій, Источники, II, 1147.

⁴⁾ Пор. Запорозьк. Архів, № 139, арк. 46—52.

⁵⁾ Эварницкій, Источники, II, 1570, 1576.

⁶⁾ Рожков, Рус. история, VI, 35.

Запоріжжі існували порядки відмінні від порядків Гетьманщини¹⁾. Куди ближче до справжнього становища речей стоїть акад. Грушевський і покійний І. Каманін, що правда тотожність устрою добачали віддавна²⁾. Класовими початками, що утворилися в Вольностях, треба пояснювати і той факт, що коли російське військо йшло руйнувати Січ, людність Вольностей і пальцем не ворохнула, щоб її оборонити. Володільці зимовників від того, що скасовано Січ, нічого не програвали, паланкова людність нічого не виграла.

Проф. Михайло Слабченко.

¹⁾ Чтенія въ О-вѣ Нестора Лѣтоп., X, 21.

²⁾ Грушевській, Оч. ист. украин. нар., 218—219; Чт. в О-вѣ Нест. Лѣт., кн. 9. Погляди Malte Brun'a в Dictionnaire Universelle zu Balbi в Geographie, Лубенського в „Świat we wszystkich swoich częściach" або автора Beschreibung des ganzen Welt Kreises — значіння в піднесеній справі, розуміється, не мають.

Додатки.

№ 1.

Е. И. В. В. З. Н. велможному и високородному Е. М. г. атаману Кошовому П. И. Калнишевскому з войсковою старшиною

покорнѣйшее доношение.

При ордерѣ войсковому сообщенія переписки с камисією, находящеюся в Кременчуке, командующим обер-комендантом и бригадиром В. Черѣтковимъ в 13 день сего генваря нами при постах Тарасовском, Бѣленком и Голой Пристани полученно и по разсмотрению, что де оная комиссія отписуется в Кош, что она, не соизволяя вступить черезъ повеление его високографское сиятельство главнокомандующаго 2 армією г. генерала-аншефа, сенатора и кавалера, графа П. И. Панина посланы к ей ордера с расположением отъ учрежденных по сутяхъ (постахъ ?) для защищенія Російскихъ по Днепру и в гору Самари состоящимъ командамъ выдават фуражъ по статской цѣнѣ денежною суммою по 3 коп. на одну лошадь на сутки, а за овесь 2 четверти на 2 лошади, на мѣсяць 2 руб., муки четверичокъ 25 коп., гарнецъ крупъ 1 коп. съ полушкою. Но Кошъ, в томъ не соблагоизволясь з оною комиссією, в резиденціи состоитъ, но требуется болшою цѣною выдачи за оній фуражъ и где подлежало вишимъ Командамъ о томъ съ прошеніемъ внесено и дожидатся той резолюціи, а намъ подтверждается на крѣпко в сохраненіи, чтобъ содержовали государственній интересъ и нигде не розездились и единъ другого вспомошествовали хлѣбомъ и лошадей сѣномъ. Рѣдко жъ находится могущественнѣйшихъ господарствъ на хлѣбъ и на сѣно, нежели немогущественнейшихъ козаковъ, что толко имѣютъ себѣ по парѣ лошадей. По нинешнѣму ж де сему времю забрата справка съ козаками, что нѣкоторые по немогуществу своему за что купить сѣна на подножномъ кормѣ лошадей держали и такъ безвѣстно пропали, что не могутъ і зискать. І притвержено ж нинѣ общественно, чтобъ не пускали лошадей на подножной кормъ, при имущественнѣйшихъ козакахъ находилися и от тѣхъ хозяевъ поставленна цѣна сѣну и хлѣбу, в разсмотрение жъ к войсковимъ дѣламъ пришлется опосля экстракт. Того ради Вашей Велможности з войсковою старшиною покорнѣйше донося, просимъ милостивое разсмотрение учинѣть и опредѣление, буди откуда оная сумма денежная пришлется в Кошъ для роздачи стоящимъ командамъ по постахъ за мѣсяци недоемніи подлежащаго фуражу, муки, крупъ, за сѣно и за овесь, въ томъ из здешнихъ командъ Тарасовского, Бѣленкого и Голой Пристани не оставте, даби они крайней нужди себѣ не узнавали въ томъ недоемѣ, как то прошедшую зиму послѣдовало. Буди-ж і нинѣ за сѣно деньги не возвратите, въ которыхъ они оуцѣнкою в боргъ забрали і поставленно, то козаки принужденни будутъ свои

лошадѣ продавать і хозяевамъ сплачиваться за хлѣбъ и за сѣно, а в кого недостаточно будет денег, то и самому в службу хозяину остаются, а в войско поліовое вступит государству нѣчимъ будетъ служить, но отдать же (?) Ваша Велможность по своему великодушію и милосердствованію покажѣть щедроту с-тимъ над онимъ козакам і в отмѣну опредѣлять иную резолюцію, по чему б они могли обрадоваться своею мужественною храбростию против вѣроломного врага креста господня оказатся, за церковь Божію и всероссійскій престоль. Когда жъ они тѣмъ предметомъ являются в ревности непоколебимой подъ Вашимъ предводителствомъ, то і къ вѣчно достойному имени вашего во всей подсолнечной на вѣки прославление Вашей Велможности прославится.

О семъ донося просимъ

Полковникъ Голой Пристани Я. Артеменко

Полковникъ Бѣленкого поста Г. Глоба

Тарасовского поста полковой Старшина Н. Гавриловъ

1771 г. Генваря 27.

(Зап. Архив № 8) арк. 14—22).

№ 2.

Из Кременчуковской пограничной таможи в Кошъ В. З. Н.

С о о б щ е н і е.

Прошлыхъ 1767 и 1768 г.г. по поданным здешнюю кременчуковскую пограничную таможду Войска Запорожского от козаковъ в разные мѣсяцы и числа объявлением отпущены в Сечь Запорожскую для тамошнего употреблення, а не для продажи за границу товары, т. е. въ 767 ивонѣвского съ К. Свистуномъ 200 пуд. табаку, уманского с Ф. Великимъ 1700 п. железа тянутого в прутьях, дяковского с А. Машенскимъ, 768 г. шкуринского куреней съ Н. Апостоловымъ разныя товары безъ взятія со оныхъ въ казну пошлинь, въ чемъ данъ имъ изъ оной таможи ярликъ с темъ, чтобъ имъ те отпущенные с ними товары продавать во оной Сечи Запорожской, а не за границу и что они подлинно те товары в Сечи Запорожской проданы будутъ, в томъ привесть имъ в здешнюю таможду от тамошнего главного Командира именное свидетелство на срокъ. Точию оные козаки о выше предписанных товарехъ, где оныя ими проданы и до Сечи доведены были никакого писменного свидетелства в здешнюю таможду и по поныне не представили. Того ради в Кременчуковской пограничной таможи разсуждено во оной Кош В. З. Н. послать сие сообщеніе и требовать: выше помянутые козаки Свистун с товарищи отпущенныя с ними по поданнымъ объявленіямъ товары в Сечь Запорожскую были л доведены и в Коше явлены ль, не было ль из оных товаров отпуску за границу. Об оном ученя верную справку, в здешнюю таможду благоволит сообщить письменно в непродолжительном времени.

Цолнер М. Замятин.

Мая 5 дня 1770.

(Зап. Архив № 46—71, арк. 300).

№ 3.

Панамъ полковникамъ кодацкому и самарскому з старшиною крѣпкий приказ.

Нинѣ по учинившомусь в Кошу общему старшинѣ, стариковъ и курѣнихъ отамановъ и всего Войска опредѣленію приговорили: ради посланки къ височайшему е. і. в. двору по испрошенію на запорожскихъ земляхъ в вѣчность височайшой милостивой новой опредѣленной грамоти и о пожалованіи разныхъ войсковыхъ нуждъ войсковую сумму усугубить, а взискат оную съ подданства войскового козаковъ, також с посполитыхъ дѣленыхъ и недѣленыхъ всѣхъ тяголь и пѣшихъ, кои необходимо з давнихъ лѣтъ землями и лѣсами войсковыми безпрепятственно владѣютъ и користуются. Для чего по всеконечно собранію подлежащей суммы приговорили въ 756 и 757 г. дворовому числу учинено на описаніи козакамъ, посполитимъ, тяглимъ и пѣшимъ раздѣленными и нераздѣленными порознь. Кодаку и всѣмъ принадлежащимъ селамъ росписанію учинено и сумма, подлежащая противъ числа дворowego, расположена яко zde в оригиналѣ прилагается. И предлагается вамъ за получениемъ сего, заразъ учиня выписать каждому с приложенного расписанія, при своихъ причахъ козацкому и посполитому городовимъ и селскимъ отаманамъ з громадъ сами ви з писаремъ, обехавъ, и вичитавъ сей приказъ публично, всѣмъ вручить имѣете и притвердитъ срого, даби они сами в каждомъ селѣ промежду собою, смотря по имуществамъ, скоту, хуторамъ, мельницамъ, по промыслу и другимъ состояніямъ, кто чего достоинъ, положили реестромъ и собрали такову росписанную сумму, подлежащую за нинѣшній 757 годъ, не отлагая далѣе, какъ в единъ мѣсяць, и по собраніи ту сумму, порознь каждого села собранную, паланскую печать запечатать и, не отбирая, черезъ тѣхъ же отамановъ при своихъ рапортахъ не иначе, какъ воскресенскими святыми, когда ехать будутъ в Сѣчь, вмѣстѣ прислать. И то число і вамъ самимъ, езда с писаремъ часто по селамъ и в Кодаку, отамановъ и громаду къ скорѣйшему той суммы собранію понуждать и крѣпко приказывать. Ежели ж въ скорости до того срока собрать не могутъ, то сискать с нихъ 1 или 2, кто б такову сумму заложилъ, а они опосля поволно, промежду собою собравши, отдади с тѣмъ, а даби бедныхъ пѣшихъ, неимущественныхъ, к излишней дачи промежду собою не привлекали и лишнего не накладывали, а смотрѣли по состоянію — имущественный хотя и то руб. 5 и болше, по большому имѣнію и промыслу достоенъ положить, с таковыхъ безъ послаби взимали бы. И ви в томъ крѣпко наблюдайте и к обидѣ бедныхъ неимущественныхъ не допускайте. А поступали бы они по самой сущей справедливости, понеже для ихъ ползи на ихъ самихъ преданно, чтобъ они, зная другъ друга состояние и имущество, сложили і правезъ собрали и привезли, не послаая изъ Коша нарочныхъ, даби те нарочные прожитиемъ в харчахъ и напиткахъ народа не отяготили или обидѣ не приводили. А буди тѣ обиватели той суммы сборъ продолжатимуть и не старатимуться, то неотмѣнно нарочно от Коша к нимъ на ихъ же Кошъ отправлены быть имеютъ в болшіи убитокъ имъ на несутъ. А даби они, не оставляя вище писанного повеленного по приложенному росписанію збора в Кошъ для испрошенія милости и помилованія отнюдь не ехали, а чинили в самой скорости не отягая и малѣйшого времени неотменное исполненіе, ибо ни на кого уже сему учиненному отмѣни отнюдь не вчинится и не отставится. И уже мало имъ всѣмъ сие об'явитъ, ибо

и вперед з тѣхъ обивателей по учинившомусь приговору за другіе слѣдующіе года, також окладъ безъ отмѣни взискиванъ будетъ всегда. И что они самоскорѣйше расположенную сумму всю в селахъ своихъ каждой отаманъ з громадою и в городѣ Кодаку такожъ и кодацкой соберутъ и на святкахъ воскреснихъ до Коша привезутъ, взятъ с нихъ обязательніе заразъ же росписки, при репорте обстоятельномъ своемъ в Кошъ немедля прислатъ. А городовому кодацкому громадскому правленію и отаману взисканиемъ по селамъ сего и нѣ до чего дѣла безъ опредѣленія нашего не имѣтъ, но в тѣхъ селахъ, якъ више писано, сами обиватели должны поступатъ. И вамъ по сему учинитъ неотмѣнное исполненіе, опасаясь за нескорую исправку тяжкого отвѣта.

З Коша, Марта 16 дня, 1758 г.

(Зап. Арх. № 136, арх. 1—2).

№ 4.

Е. І. В. З. Н. отаманъ кошовій Д. Стефановъ з войсковою старшиною, курѣнными отаманами и со всѣмъ войскомъ всемъ, кому о семъ будетъ потребно вѣдать, всякого звания и чина людемъ, а особливо оного В. Н. З. всему товариству і посполству объявляется.

Сего 1758 г. Генваря в 1 день в общемъ войсковомъ собраніи по древнему узаконенію на мѣсто находящихъ в Самарѣ поставленнихъ прошлаго 757 г. Іюня в 24 день полковника Я. Гаврилова з старшиною вновъ обикновенно в оную Самаръ З. В. товарищи куреней Джереловского полковникомъ І. Гордѣевъ, писаремъ Г. Слюра, Шкуринского асауломъ К. Донъ избрани и определенни и в Команду точную все више писанной паланки Самарской вѣдомство имъ вручено от насъ і войсковымъ клейнотомъ — пірначемъ полковника з старшиною снабденъ, коихъ с томъ чину всему В. З. Н. и поданству и кому принадлежитъ, принятъ и почитатъ и повиноватся, а имъ, будучи в той должности, поступать по ниже писанному. По силѣ височайшихъ е. і. в. грамотъ его ясновелможности високоповелительного г. Малыя Росіи обоихъ сторонъ Днѣпра и В. З. гетмана и разнихъ ординовъ кавалера Кирила Григоровича его сиятельства Разумовского ордеровъ надъ подчиненными во всемъ крѣпкое смотрѣніе имѣтъ і о государственныхъ надобностяхъ по повѣленіямъ наблюдать и исполнять и в пограничностяхъ касающееся все вѣрно и радѣтельно предостерегать и ісправлять, надъ ворами и разбойниками всякими удобными способами поиски чинитъ, для чего частіе розезди з тамошними запорожскими сидящими в Самарѣ и другихъ мѣстахъ и поженившимися козаками употребляемы били, а за сискомъ виновнихъ безъ пощади наказивать, даби впередъ никому изъ нихъ обиди и воровства чинить било не повадно; каковы жъ вори явилися бѣ по важнымъ дѣламъ онимъ в Кошъ к надлежащему разсмотренію и допросу присилать і в томъ во всемъ рачить і смотрѣть накрѣпко і по всѣмъ войсковымъ приказамъ исполнять имъ до малѣйшихъ дѣлъ порядочно и неосвателно (?); в командѣ жъ своей козакамъ и народу всякіе суди и расправи словесніе и письменніе производить и правду по вѣрности своей всѣмъ іщущимъ доставлять, а о криминальныхъ, яко то смертныхъ и другихъ важностяхъ и воровскихъ дѣлахъ доносить къ намъ в Кошъ. Казакамъ же тамошнимъ и посполству симъ войсковымъ листомъ притверждаемъ за прибитіемъ реченного полковника з старшиною, яко командировъ со всякимъ должнымъ почтеніемъ принять и всякую благосклонность по должности оказиватъ и такъ по нашимъ войсковымъ, яко і ихъ полковника и старшини

приказамъ безъотрицателно битъ послушнимъ и во всемъ по онимъ дѣйствовать. Они жъ, полковник и старшина, должны себе вестъ честно і постоянно, как звание их требуетъ и добримъ старшинамъ приличествуетъ, не причиняя никому ни малѣйшой обиди, а надъ козаками і посполством, чтоб оних никакихъ шалостей, драк, ссору і задіору не происходило, имѣть смотрѣніе крѣпкое и отъ того воздерживать. Обикновенніе же доходи, каковы і за прежнихъ били, то і онимъ полковнику и старшине отдавать всѣ безспорно. А они тѣм между собою по равной части безобидно довольствоватся имѣють. Для исправленія же всякихъ войсковыхъ и паланскихъ потребностей, находящихся въ вѣдомствѣ самарской паланки разнымъ майстерством і... они ни били, всѣм, такожъ и остальним людямъ отъ десятковъ и вновь приходящимъ в особливомъ полковника и старшины и вѣденію битъ и во всемъ дѣлать повеленное изъ Коша и от нихъ без отрицанія, а излишнихъ тягостей на нихъ полковнику і старшинѣ отнюдь не налагать вимогателства і взятковъ никакихъ не брать і не требовать до опредѣленія объ онихъ войскового. А для возки в паланку травы, сѣна, дровъ и пр. и на другіе потреби, яко то на сторожу и на послілки обще всему посполству битъ должнимъ і отправлять по прежнему. Куда жъ с козаков и посполства отлучку кто имѣтиметь, о том полковнику и старшинѣ вѣдомо чинить и за его писмами отъездитъ и ставить добріе поруки на отезжающихъ, а самимъ собою без вѣдома полковника и старшины и без писма оних отнюдь никуда отезду в силѣ е. і. в. указов не имѣть, яко чрезъ самовольніе отезди происходятъ воровства и разніе к воровству и прикритію воровъ и воровскихъ вещей причины слѣдуютъ. Буди ж хто нашему, яко главной команди, повѣленію в томъ противень покажется хотя с козаков іли мужиков, с таковыми, яко с презрителми своей команди, ему, полковнику и старшинѣ, не смотря ни на что, повелѣваемъ поступать. Для того сей имъ, полковнику и старшинѣ при подписаніи командующего съ присутствующими имени і с утвержденіемъ войсковою обикновенной печати листь видан з войска и они в опредѣленное мѣсто з божіею помощію отправлены з Коша.

1758 г. Генваря 2.

е. і. в. В. Н. З. атаманъ кошовый Д. Стефанов з старшиною и товариствомъ

(Зап. Арх. № 116, арх. 3—10).

№ 5.

Вельможный Пане и премилосерднѣйший патроне, Николай Тимофѣевич.

Вельможности Вашей свой всенижайший уклонъ чрезъ сіе поднося, желаю всенижайше лѣта вашей велможности всякого благополучія и доброго поведенія. При чемъ велможности вашей приношу свою жалобу, что я панами старшинами і войсковыми товаришами, крайне разорився, терплю немалую бѣдность, что не так поступають, какъ должно старшинамъ смотрѣть паланки, крайне неразмотрительніе по части своихъ слугъ слухаются, а все к худому, а не доброму порядку, с чего крайнее в паланки безстрашіе дѣлается. Видя я ихъ таковыя очень чудные порядки, крайне дрожу и опасаюся, чтоб не быть в отвѣтѣ. Нижайше прошу, вельможный пане, особо к вашей велможности ордеромъ притвердить строго, чтобы они оцувствовались и паланки смотрѣли. Осауль

кажется человекъ и хороший, да какъ видно паланки не обходитъ смотрѣть и своей должности, какъ до его принадлежитъ, но в частяхъ отлучкахъ с паланки по горячик борщахъ находится. А на мене все звали самую послѣднѣйшую голословную росправу, чемъ мене приводятъ к немалой обидѣ, ибо эхо таковое ходитъ, что писал полковник и асаул, почему я висказался сумнителствомъ и опасности нахожуся. Нижайше прошу, вельможный пане, мене отъ сего свобода учинить. По ордеру вельможности вашей с села войскового деревня потребная к мелницамъ вельможности вашей совсѣмъ вивезена и отправлена. Нижайше прошу, вельможный пане, и за нашъ трудъ з Головкого имущества наградить, ибо Головко отправился до Коша, имущество ж его до резолюціи в паланки находится. Я же, предавая себе под несомненную високую милость вашей вельможности, з давнишнимъ упокорениемъ и всегдашнимъ почитаниемъ пребывать имѣю Вельможности вашей, премилосердѣйшого патрона, всенижайшій слуга

С. Роменскій

1770 г. Авг. 4 дня.

(Зап. Арх. № 26—17, арк. 185—186).

№ 6.

До полковника самарского Мандра зъ старшиною ордеръ.

Оженившися и жителство въ слободѣ Бригадировки имѣющии куреня Канѣвского козакъ Г. Каракой за своею сего числа в Кош явкою представил, что онъ за тестемъ своимъ М. Пѣсоцкимъ, кой прежде в с. Бригадировцѣ в хате десятку куреня ведмедивского находился, а нине с нимъ, Каракоемъ, в одной его, Каракоя, хатѣ жителствуетъ, желают, аби заедино службу козачую отправлять, и просить в томъ нашего разсмотрения. Ми в разсуждении его, Каракоя, убожества и что реченой его тесть Пѣсоцкій по выходе своемъ з десяtkовой куреня ведмедивского хати в томъ и ни в какомъ другомъ десятку не состоитъ, опредѣлили имъ в отправленіи заедино козачей службы битъ, вследствие чего вамъ и предлагаемъ, кому надлежитъ, приказать какъ реченого Пѣсоцкого к подданымъ ведмедивского и другихъ куреней десятковъ не причислять и не взыскивать с него никакихъ податей и повинностей, до посполства надлежащихъ, так и показаного Каракоя в число посполитихъ самарского вѣдомства людей не привлекают и онихъ обоихъ в реестръ козаковъ женатихъ для совмѣстного по више писанному козачей службы отправленію вписать.

1771 г. Февраля . . . дня.

(Запор. Арх. № 104, арк. 102).

№ 7.

Г. Полковнику Кодацкому Поповичу зъ старшиною ордеръ.

Новокодацкій переяславского десятка житель А. Скетенко zde, в Коше, являся, объявилъ желание, чтобъ ему было въ козачомъ вѣдомства вашего званіи и потому о исключеніи съ посполитого курѣного переяславского десятка, просилъ нашего разсмотрения. Что уважая, паче жъ необходимую в теперешнее военное время у казакахъ надоб-

ность призная и по сему его Метенка в козаки опредѣлить повелѣваемъ вамъ вѣдомства вашего къ прочимъ козакамъ причислить, с ними надлежащие козачие повинности поочередно козачому атаману приказать употреблять, громадскому ж запретить, чтоб ни в чемъ к служенію дѣла не силилъ.

1772 г. 7 Генваря.

(Зап. Арх. № 104, арк. 148).

№ 8.

Борговое реестръ, коликое число какимъ именно старшинамъ в проезде ихъ издержано на харчъ з кодацкой суммы денег и каких мѣсяцей по симъ явствуеть, учинено 1772 г. Ген. 9.

Август, В проезд асаула Качалова	1 р. 86 коп.
Сентябрь " " "	2 р. 99 ¹ / ₂ к.
Октябрь " " "	5 р. 48 ¹ / ₂ к.
Декабрь " " "	1 р. 49 — к.
В проезд довбиша Соколовского	
Август "	0 р. 71 — к.
Сентябрь "	1 р. 53 ¹ / ₂ к.
В проезд Пишмича — Октябрь	0 р. 87 — к.
" козака Дупича — Сент.	1 р. 19 — к.
" Гараджи — Октябрь	1 р. 83 — к.
" Колпака — "	0 р. 50 — к.
" Хижняковского — Ноябрь	0 р. 38 — к.
" Бистрицкого — Август	0 р. 95 — к.
" кн. Долгорукова —	8 р. 27 — к.
" Мандра полковника	0 р. 35 — к.
" полковника Бута	1 р. 02 — к.
" отамана донского Ляха — сент.	0 р. 30 — к.
" М. Попатенка	0 р. 12 ¹ / ₂ к.

(Зап. Арх. № 104, арк. 115).

№ 9.

С В Ъ Д Ы Т Е Л С Т В О .

Сего 756 года декабря 15 дня В. З. Н. куреня поповичевского козак П. Таран в Коше былъ намъ челомъ, представляя, что в прошлом 755 г. полтавский житель М. Кованко взял в него, Тарана, в борг соли 1200 пудъ ценою за 360 руб. за словесными поруками полтавских жителей и купцов П. Руденка, М. Кованки да Н. Нѣжинця и тѣхъ денег за ту соль не отдалъ, онъ, Кованко, безвѣстно бежал. Для чего онъ, Таранъ, с виш писаних Руденка, Кованки да Нѣжинця, яко споручников, отдачи денег тѣхъ требовал и просить в томъ его дѣлѣ разсмотрения учинить. Но, оногo дѣла ми не разбирая, сѣчевому купечеству велели разобрать и учинить справедливый судъ. Почему оное купечество, а именно: запорожские козаки И. Бобирь, И. Крамарь, М. Васюринский, Л. Шербиновский, П. Лата, г. Путивля М. Лощевъ, роменский грек О. Кантаржей, сѣчовий К. Старий, грек Х. Иванович, грек А. Демонтович приговорили тѣ деньги, яко с поручников с тех

полтавских купцов взыскать в удовольствие его, Тарана. Из коихъ еденъ именовъ Нѣжинецъ, приехавши в Сѣчь запорожскую, в силу того купеческого приговору, нашимъ повелѣниемъ 140 рубл. ему, Тарану, уплатилъ с тымъ договоромъ, чтоб онъ, Таранъ, какъ по нему, Нѣжинцю, такъ по Руденку и М. Кованцѣ остальныхъ денегъ 220 руб. впредь не искалъ, а искалъ бы на реченному М. Кованцѣ. Да и ему, Нѣжинцю, на оному ж М. Кованцѣ заплачених за его, Кованку, ему, Тарану, 140 руб. гдѣ его, Кованку, взищеть, искать позволилы. Кои денги 140 р. доправит на ему, Кованцѣ, онъ, Таран, позволилъ то, чтоб свободно ему, Нѣжинцю, было, гдѣ его, Кованку, сищеть в Малой Россіи или в слободскихъ полкахъ, оние денги с него, Кованки, доправитъ и въ томъ бы ни от кого никакова препятствія не слѣдовало, оба они, Таранъ и Нѣжинецъ, просили в Кошѣ свѣдѣтельства. Того ради г. г. командующие, гдѣ его, Кованку, реченій Нѣжинецъ можетъ сискать, в доправки на нем означенныхъ денегъ 140 р., такожъ протори и убытки да благоволятъ никакихъ препятствій не дѣлать, но еще в прошеніи его всякое вспоможеніе оказывать, во вѣрность чего сие свѣдѣтельство обикновенною войсковою печатю утверждено и ему, Нѣжинцю дано.

З Коша. 1756 г. Декабря 19 дня.

Кошовій отаман Г. Федоров з старшиною.

(Зап. Арх. № 20—6, арк. 5).

№ 10.

1768 г. Мая 13 дня.

Я, ниже подписавшійся, далъ сей облѣгъ Войска Запорожского г. кошовому отаману П. И. Калнишевскому в томъ, что занялъ въ его, г. отамана кошевого, въ позіку денегъ серебряной монети числомъ 2400 р. ровно, которые денги повинень я ему, г. отаману кошовому, уплатить російскою сребранною монетою прийдучего 1771 г. мая выше писанное число всѣ сполна. В томъ и подписуюся своеручно.

Козак Сѣчи запорожской куреня полтавского

Ів. Караванецъ.

(Зап. Арх. № 22, арк. 82).

№ 11.

Велможній пане, високомилостивѣйший патроне и батьку.

Ф. Кнесковъ самарчицкій, состоящий должнимъ по облѣку 900 руб., из Крима воротился. Ваша Велможность изволили ордеромъ 774 г. октября от „ „ дня самарской паланкѣ повелѣть, даби сторонние кредиторы, естли кому найдется должникъ, не могли его арестоват, не допустит к тому нѣкого, с тѣмъ притомъ изьясненіемъ, что в поворотѣ его, Кнескова, будет от вашей велможности присланъ с облѣкомъ за доправкою онихъ денегъ. А в сій поворотъ Кнескова с кредиторей маіор Резанцевъ, являсь в паланки, ищеть по векселю данному в 772 г. должных 550 р. денегъ съверхъ процента взысканія. Паланка самарская, над таково запрещение не смѣя приступитъ къ аресту его, Кнескова, за тотъ Резанцева домъ, нашла за прилично, не выпуская з Новоселицы самого Кнескова и его товаровъ в сторону, доложит о томъ вашей

велможности подь высокую волю и резолюцию с тѣмъ дополненіемъ, что оного Кнескова по его объявлению остается в Сѣчи вивезенного с Крима 27 бочекъ. И пребиваемъ со всеглубочайшимъ синовнимъ послушенствомъ и повиновеніемъ вѣчно вашей велможности С. Кобезча з старшиною

1775 г. Генваря. 7.

(Зап. Арх. № 75—15, арк. 27).

№ 12.

Велможный Государь мой Иванъ Григоровичъ.

Письмо Ваше я марта 5 числа получилъ, в которомъ вы изясняете, что, хотя вы от полтавского купца Макухи приняли 600 руб., но то де денги тѣ, что ви ему визичали из войсковой суммы, в которую і возвратъ какъ по писму вашему значить і на томъ облѣги помѣчено уплата 600 руб., так точно і ест. Что же в томъ писмѣ напоминаете, яко за бунтовщицкіе овци ви в него не получали 382 р. 93 коп., то за призывомъ Макухи и за спросом его онъ и самъ показиваетъ, что онъ не платилъ своими руками, а заплатилъ прикажчикъ его П. Роменский, якій пред мною і имъ, Макухою, персонално показалъ да и помѣта о уплатѣ тѣхъ денегъ на облѣгу сего году Генваря 2 дня написана, которой облѣкъ и передранъ уже у меня находится. А войсковой сумми еще за нимъ остается незаплаченных 400 руб. Но какъ онъ нинѣ ѣдетъ къ вамъ самъ, такъ для росправи между вами о вишеписанномъ к вам адресуясь, отдаю мой уклонъ и желаю всякого благополучия и здравия. Пребываю всегда с моимъ доброжелательствомъ и почтениемъ.

Вашего высокородія, милостивого государя моего, покорный слуга

1770 г. Сент. 2 дня.

(Зап. Арх. № 26—17, арк. 222).

№ 13.

Ордер г. полковникамъ з старшиною в Кодакъ, Самаръ, в Протовчу і Орѣль до Колпака и Хорвата.

По причини открывающеися весни уже время приближается к паханю хлѣба, по наспѣтти которого надлежитъ всякому хлѣба пахатарю и такожь благоугодному дѣлу, и на пыщу всякому человѣку завсегда потребному, призвавши бога въ помощь, со всякимъ старательствомъ і попечениемъ безлѣностно. Того рады вамъ, г. полковнику з старшиною, черезъ сие предлагаемъ по получении сего всѣмъ подчиненнымъ Войска Запорожского Низового вашего вѣдомства обивателемъ і пожившимся козакамъ выше писанное обявит с тѣмъ, даби оние, не забирая никакова ни в чем сумнителства и лености, принимались за хлѣбопашество і орали б в царинахъ. И такъ би оного насѣвали, чтоб не толко самимъ хлѣбопахатарямъ достаточно было, но еще чтобъ могло в продажу завести доволное число. А ежели из тамошнего народу в кого воловъ не имеется, то могут они себѣ прозбою іли наймомъ доставать и у холостихъ козаковъ знакомихъ себѣ и тѣмъ себѣ і козакамъ приобрѣсти немалую користь, а прочимъ ползу, ибо по возвра-

шении с похода многие запорожские козаки, не имѣющие покупать, будутъ для себе хлѣбъ і для коней оvesь. И что при граничномъ мѣстѣ жытелствуютъ вѣдомства вашего люде, то всякъ мужска полу имѣль бы оружье запас и оному и спис. Кто ж имѣеть спроможность і лошади с кульбакою и какъ женатіе козаки всѣ были воинскимъ приговоромъ, лошадами і запасною харчю і справниие, так холостіе запорожскіе козаки воинскимъ приборомъ и лошадами к походу готови были би і харчами запасивалися и ожидали в своих зимовникахъ и по командах на постахъ повелѣнія, когда и кому именно надобно будетъ заступать, за получениемъ повелѣнія будетъ объявлено. А дабы в будущую весну в празности никто ізъ обивателей не проживал и не пустобячилъ, но повеленное хлебопашество для ползи собѣ и прочим дѣлалъ, о томъ крѣпко вамъ, г. полковникъ, з старшиною смотрѣть и наблюдать, дабы, как выше писано, не толко для себе призапасено, но и возвратившимся с походу запорожскимъ козакамъ, кои за денги в нихъ покупать должны будутъ, хлѣба достаточно (закреслено: на сей сторони р. Днепра находящиися по зимовникам запорожские пѣшиіе козаки нинѣ уже от Коша отправляются всѣ на низ р. Днепра для поиску над неприятелемъ. А понеже уповательно, что і в вашемъ вѣдомствѣ таковіе козаки пѣшиіе в празности находятца помежду обивателями, для того вамъ повелѣваемъ по получении сего зараз всѣмъ вѣдомствамъ вашего козакамъ і посполитимъ отаманамъ по селамъ строжайше учинить притвержение и обязать тѣхъ отамановъ подписками, кои чтобъ таковыхъ находящихя по селамъ празнопешихъ запорожскихъ козаков на 2-ой седмици сего поста всенепременно всѣхъ до Сѣчи повысилали для отправленія оныхъ отсель с прочими козаками судами на низъ р. Днепра за поискомъ над неприятелемъ. А если б могли оне пѣшиіе казаки оттол на 2-ой седмицѣ сего поста в Сѣчь не выслать, то неминуемо за то всѣ сѣлскыіе, козачіе і посполитіе отамани наказани быт имѣют і вы за оплошности без штрафованія не останетесь.

Февраля 16 дня 1770 г.

(Зап. Арх. № 68—12, арк. 4—6).

№ 14.

Благородній и достойнопочтеный г. сараджинской губерни губернаторъ, сосѣдственный пріятель нашъ.

Проживающий в здешнемъ войски при куренѣ титаровскомъ малоросіянинъ І. Лебединскій, являсь в Коше, сего году Генваря 21 дня представилъ, яко де полской области брацлавского воеводства сараджинской губерни с. Бурсуков житель П. Кравецъ прошлого 756 г. априля послѣднихъ числъ в его, Лебединского, взялъ в боргъ волов 14 ценою 150 руб., готовыхъ денегъ 90 руб. Заплатилъ же онъ, Лебединскій, должныхъ нимъ, Кравцемъ, г. Курска купцу И. Свечникову за набратое в него, Свечникова, житное борошно 173 р., всѣхъ числом 413 руб. денегъ. Для dopravки же оних онъ, Лебединскій, хотя прошлого 765 г. июня 13 к означенному Кравцю и ездилъ. И что де онъ, Кравецъ, прописанныхъ денегъ отдать тогда явился несостоятельнымъ, о томъ к вашему благородію жалобу заносилъ и об отдачи ему, Лебединскому, оного Кравця з женою и со всею его семею в службу в вашего благородія просил. Точію де Ваше благородіе его, Кравця, ему, Лебединскому, в службу не вдано, черезъ что онъ, Лебединскій,

в немалой обидѣ остается и просиль о томъ в Коше нашего рассмотрения. И для того ваше благородие по соседственной дружбе не оставте прилежно више прописанного Кравця, буди онъ к уплате означенному Лебединскому више прописанныхъ денегъ совсемъ явится несостоятельнымъ, з женою и со всею его семьею ему, Лебединскому, в службу отдать. Ежели ж за чемъ отданъ не будетъ в зависающій на немъ долгъ жалобливого Лебединского удовлетворять, даби онъ болше напрасной обиди и убитковъ поносить не могль, напротивъ чего и от здешней стороны въ требованияхъ вашего благородія дружелюбно взаимствованно імееть битъ. В прочемъ мы с нашимъ почтениемъ пребываемъ.

1766 г. Генваря 22 дня.

(Запор. Арх. № 169, арк. 35—36).
